

पं. गजाननराव जोशी

शास्त्रचरित्र व वृत्तयोलिनच्या गती

पं० गजाननराव जोशी

आत्मचरित्र व व्हायोलिनच्या गती

संपादक

डा. वि. केतकर

Gajananbuwa's Website:

www.gajananbuwajoshi.com

गोरेगाव म्यूझिक सर्कल, गोरेगाव, मुंबई ६२

प्रथमावृत्ती
७ नोव्हेंबर १९७१

© गोरेगाव म्यूझिक सर्कल

किंमत दहा रुपये

प्रकाशक :

डॉ० जगदीश दे. सामंत
अध्यक्ष, गोरेगाव म्यूझिक सर्कल
दत्तात्रय लॉज, स्टेशन रोड
गोरेगाव (पश्चिम), मुंबई ६२

मुद्रक :

वि. पु. भागवत
मौज प्रिंटिंग ब्यूरो
खटाववाडी, मुंबई ४

ज्यांच्या प्रेरणेमुळे व्हायोलिनशी माझी जन्माची संगत जडली
त्या कै. श्रीमंत बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी, औंध
यांच्या स्मृतीस सादर समर्पण

गजानन अ. जोशी

प्रास्ताविक

खरे म्हटले तर आमच्या घराण्यात गाणे-बजावणे नव्हते, ते लहानपणी माझ्या स्वतःच्या हार्मोनियमच्या शिक्षणानेच सुरू झाले. स्कूल ऑफ इंडियन म्यूझिकचे व्हायोलिन शिक्षक श्री. विघ्नेश्वर शास्त्री आमच्याच बिल्डिंगमध्ये, म्हणजे गिरगावातील ताराबाग एस्टेटमध्येच, तेव्हाही राहात. त्यांच्या सूचनेवरून श्री. धुंडिराज पळुस्कर यांच्याकडून गांधर्व महाविद्यालयात मी व्हायोलिनचे प्राथमिक शिक्षण घेतले. तो काळ सन १९३५-३६ चा असेल. त्यावेळीही श्री. धुंडिराज आम्हांला श्री. गजाननराव जोशी यांचे नाव सांगत व त्यांची एक बिहाग रागातील ग्रामोफोन रेकॉर्डही त्यांनी आम्हांला ऐकवली होती. त्या वेळेपासूनच बुवांबद्दल माझ्या मनात कुतूहल निर्माण झाले. व्हायोलिन हे वाद्य लहानपणापासूनच मला फार आवडे, आणि जमल्यास आपण व्हायोलिन-वादकच व्हावे अशी इच्छा मनात मूळ धरून होती. पण कौटुंबिक परिस्थिती अत्यंत प्रतिकूल असल्यामुळे ही गोष्ट शक्य नव्हती हेही तितकेच खरे.

पुढे पुण्याला फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये बी. एससी.चे शिक्षण सुरू असताना, गॅदरिंगमध्ये ऑर्केस्ट्रामध्ये भाग घेण्याच्या इच्छेने मी व्हायोलिनवर पुन्हा 'सारेगम' पासून मेहनत सुरू केली. त्याच वेळी सन १९४५ साली कॉलेजमधील विज्ञानाचे प्राध्यापक, पण संगीतामध्येही विद्वान असलेल्या कै. जी. एच. रानडे यांनी श्री. गजाननराव जोशी यांचा व्हायोलिनवादनाचा कार्यक्रम कॉलेजात केला होता. बुवांचे व्हायोलिन प्रत्यक्ष ऐकण्याचा तोच माझा पहिला योग.

बुवांच्या व्हायोलिनवादनाच्या 'विशुद्ध' शैलीची (ज्याला इंग्लिशमध्ये 'Chaste' Style म्हणतात) माझ्या मनावर कायमची मोहिनी पडली. व्हायोलिन शिकावे तर याच माणसाजवळ अशी मी माझ्या मनाशी खूणगाठ बांधली. अर्थात हे तेव्हा शक्य नव्हतेच.

पण माणसाची इच्छा उत्कट असली तर अशक्य गोष्टीसुद्धा योगायोगाने कशा शक्य होऊ शकतात ह्याची मला प्रचीती आली. मी गोरेगाव येथे मारवाडी चाळीत राहावयास

आल्यामुळे हे सर्व बडले, आणि त्याबद्दलची पुढील माहिती बुवांच्या आत्मचरित्रात आली असल्यामुळे तिची पुनरावृत्ती येथे करित नाही.

कोठे डोंबिवली आणि कोठे गोरगाव ! पण डोंबिवलीहून बुवा गोरगावला प्रथम शिकवावयास येऊ लागले व नंतर १९६९-७० साली त्यांचा आठवड्यातून तीन-चार दिवस माझ्याकडे मुक्कामच असे. अशाच मुक्कामांच्या वेळी देवदिवाळीच्या सुसुहूर्तावर ता. २३।११।६९ रोजी प्रस्तुत आत्मवृत्तकथन सुरू झाले, ते पुढे टप्प्याटप्प्याने माझ्या हस्ते लिहून पुरे झाले.

सुमारे सहा महिन्यांपूर्वी प्रथम जेव्हा पं. गजाननराव यांच्या षष्ठ्यब्दपूर्तीच्या निमित्ताने, मुंबईत त्यांचा सत्कार करावयाचा संकल्प आम्ही सोडला त्याच्या आधी-पासूनच हे चरित्रलेखन सुरू होते. पण मूळ कल्पना अशी होती की ज्या ज्या व्यक्तींबद्दलचा उल्लेख बुवांच्या सांगण्यात येईल त्यांच्याकडून अगर अन्य व्यक्तींकडून बुवांच्या बद्दल जी जी माहिती उपलब्ध होऊ शकेल ती सर्व माहिती प्रत्यक्ष भेटी घेऊन अगर पत्रव्यवहार करून मिळवावयाची व पुन्हा एकदा या सर्वांचा मेळ खुद्द बुवांनी केलेल्या कथनाशी बसवावयाचा आणि त्यातून त्यांचे एक प्रदीर्घ चरित्र प्रसिद्ध करावयाचे.

परंतु हे सर्व व्हावयास खूपच काळ लोटला असता. म्हणून ज्यावेळी सत्कार करावयाचे ठरले त्यावेळी माझ्या मनात कल्पना आली की बुवांनी सांगितलेले त्यांचे आत्मवृत्त हे सध्या आहे त्याच स्वरूपात संपादित करून जर सत्काराच्या प्रसंगी प्रसिद्ध करता आले आणि त्याच पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागात त्यांनी वेळोवेळी शिष्यांसाठी बांधलेल्या व्हायोलिनच्या गती जर छापून प्रसिद्ध केल्या तर ते फारच प्रसंगोचित आणि अर्थपूर्ण असे होईल. विशेष म्हणजे हे आत्मचरित्र बुवांनी कोणतीही पूर्वतयारी न करता उत्स्फूर्तपणे कथन केलेले असल्यामुळे व ते त्रोटक असून मुख्यत्वे बुवांच्या सांगितलेल्या वाटचालीबद्दलच असल्यामुळे, अनावश्यक मजकूर त्यातून आपोआपच वगळला गेला आहे आणि म्हणून ते जिवंत व अतिशय चित्तवेधक झाले आहे. असो.

अशा रीतीने पुस्तक छपावयाचे तर ठरले. पण त्यावेळी चरित्र अपूर्ण होते ते पूर्ण करावयास व त्याचप्रमाणे बुवांनी बांधलेल्या व्हायोलिनच्या सुमारे दोनशे ते सव्वादोनशे गती व्हायोलिनवर पुन्हा पुन्हा वाजवून, ठिकठिकाणी बुवांकडून पाहिजे तेथे फेरबदल करून घेऊन, व त्यातून सुमारे सव्वादो गतींची निवड करून, पुन्हा संपूर्ण नोटेशनच्या खुणा भरून लिहून काढावयास सहज तीन-चार महिने लागले आणि पुस्तक छपावयास फक्त दोन महिने जेमतेम शिल्लक उरले. इतक्या अल्पावधीत अशा तऱ्हेचे तांत्रिक पुस्तक छापून होणे जवळ जवळ अशक्यच होते.

पण तीन व्यक्तींच्या जिद्दीवर भरवसा ठेवून पुस्तक होणार अशी निश्चित कल्पना बाळगून काम चालू ठेवले होते. या तीन व्यक्ती म्हणजे एअर इंडियातील माझे मित्र श्री. श्रीरंग वरेरकर, मौज प्रिंटिंग ब्यूरोचे श्री. विष्णुपंत भागवत आणि या दोन व्यक्तींशी माझा संबंध जुळवून देणारे संगीतरसिक श्री. म. के. भागवत या होत. त्यांचे ऋण शब्दातीत आहे.

पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावरील सजावटीची कल्पना व त्याचे चित्र हे माझे मित्र 'मेडी आर्ट्स'चे मालक श्री. पद्माकर पोंक्षे यांनी विनामूल्य आणि अत्यंत तातडीने करून देऊन मला उपकृत केले आहे.

पुस्तक छापण्याचे म्हणजे प्रकाशक लाभणे ही एक अत्यंत महत्त्वाची बाब. ही भूमिका गोरगाव म्यूझिक सर्कल या संस्थेने आनंदाने पत्करली आणि अशा तऱ्हेने संगीत-शिक्षणाच्या विकासकार्यास आर्थिक हातभार लावला, त्याबद्दल मी त्या संस्थेचा आणि संस्थेचे अध्यक्ष डॉ० जगदीश सामंत यांचा ऋणी आहे.

गतीची छापण्यासाठी निवड करावयाच्या कामी प्रसिद्ध तबलापटू श्री. सुरेश तळवलकर यांचे मला बहुमोल साहाय्य झाले. तसेच चरित्रसंपादनाच्या बाबतीतही त्यांचे साहाय्य झाले.

माझी पत्नी सौ. शकुंतला हिने लेखनातील चुका सुधारून योग्य शब्द सुचविले. इतकेच नव्हे तर एकंदर सर्व कामातच तिची हरतऱ्हेची मला सतत साथ मिळाली म्हणूनच हे काम माझ्याने इतक्या अल्पावधीत होऊ शकले.

संपादनाच्या कामात आणि मुद्रणाबाबत श्रीरंग वरेरकर यांच्या बरोवरीने नवशक्तीचे वृत्तसंपादक श्री. रामकृष्ण बाक्रे व मौज प्रिंटिंगचे भागवत बंधू यांनी मला जी मदत केली त्याबद्दल त्यांना धन्यवाद द्यावेत तेवढे थोडेच.

बुवांचे एक शिष्य श्री. मालपाठक यांच्या संग्रही, माझ्या माहितीत नसलेल्या काही गती उपलब्ध झाल्या त्यामुळे गतीची निवड करण्यात परिपूर्णता आली, म्हणून मी त्यांचाही आभारी आहे.

ध्वनिमुद्रित केलेल्या चरित्राचे पुन्हा लेखनात रूपांतर करण्याचे कामात श्री. ग. रा. फाटक यांचे साहाय्य झाले आहे. गती पुन्हा पुन्हा वाजवून निवडण्याच्या कामात श्री. उमेश पाठकर याने नित्यनियमाने येऊन तबल्याची साथ दिली त्याचाही उल्लेख मुद्दाम करणे जरूर वाटते.

बुवा व त्यांचे निकटवर्ती यांची फार दिवसांची इच्छा होती की त्यांच्या व्हायोलिनच्या गतींचे पुस्तक व्हावे. ती त्यांची इच्छा त्यांच्या षष्ठ्यब्दपूर्तिसमारंभाच्या वेळी माझ्या हस्ते मूर्तस्वरूपात येत आहे हा मोठा सुयोग तर खराच, पण अशा रीतीने पं. गजाननरावांच्या संगीतातील कार्यात माझी अल्पशी सेवा रुजू करण्याची संधी मिळाली याबद्दल मला अत्यंत समाधान होत आहे.

प्रस्तुत चरित्र, व गतीचे पुस्तक, हे पं. गजाननराव जोशी, यांच्या संगीतक्षेत्रातील कर्तृत्वाचे एक अल्पसे स्मारक ठरेल आणि भावी काळातही ते जिज्ञासूंना मार्गदर्शक ठरेल अशी आशा व्यक्त करून ही प्रस्तावना संपवतो.

गोरगाव

२ नोव्हेंबर १९७१

वा. वि. केतकर

हृद्गत

गोरेगावचे व माझे एकंदरीत फार योगायोग. मी दूर चाळीस मैलांवर डोंबिवलीला असलो तरी माझे संबंधित, शिष्य आणि चहाते गोरेगावला. दोन वर्षांपूर्वी गोरेगाव म्युझिक सर्कलचे उद्घाटनही माझ्या हस्तेच झाले. परंतु पुढे त्याच सर्कलकडून माझ्या चरित्राच्या व व्हायोलिनच्या गतीच्या पुस्तकाचे प्रकाशन होईल अशी मात्र अटकळ नव्हती.

माझी व माझ्या कित्येक स्नेह्यांची बऱ्याच काळापासूनची एक इच्छा, की मी शिष्यांना शिकवताना वेळोवेळी बांधलेल्या व्हायोलिनच्या गती जर पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाल्या, तर त्यांस कायमचे वाड्मयीन वास्तव्य लाभेल व त्याचा आजच्या व भावी तरुण पिढीतील होतकरू विद्यार्थ्यांना लाभ घेता येईल.

ह्या इच्छेचे आज वस्तुस्थितीत रूपांतर झाले आहे.

तांत्रिक तऱ्हेच्या पुस्तकाला विशेषतः शास्त्रीय संगीतावरील पुस्तकाला प्रकाशक लाभणे सोपे नसते. कारण अशा प्रकाशनात आर्थिक आकर्षण नसते. असली कामे ध्येयवाद म्हणूनच कित्येक व्यक्ती आणि संस्था करीत असतात. ध्येयवादी सामाजिक कार्यकर्ते ही संज्ञाच आजच्या जगात विनोदी ठरली आहे, अशा परिस्थितीत गोरेगाव म्युझिक सर्कलने ह्या पुस्तकाच्या प्रकाशनाची भूमिका स्वीकारण्याचे ठरवले त्याबद्दल त्या संस्थेचा मी तर ऋणी आहेच, शिवाय असे वाटते की समाजानेही त्यांचे कौतुक करावे तेवढे थोडेच.

संगीताचा राजाश्रय केव्हाच लुप्त झाला. संगीतप्रेमी मंडळींनी संगीत कलाकारांच्या हितासाठी चालवलेल्या संगीत-संस्थांचे यापुढे शास्त्रीय संगीताला खऱ्या अर्थाने तारू शकतील. पण याची जाणीव संगीतातील व्यावसायिकांना आणि कलाकारांना नाही ही मात्र खेदाची गोष्ट आहे. त्यामुळे आपले कार्य करण्यामध्ये संगीत मंडळांना कलाकारांचे साहाय्य होण्याऐवजी त्यांची कुचंबणाच जास्त होताना दिसते. असो.

कित्येकांना हे आत्मवृत्त त्रोटक वाटेले, पण व्हायोलिनच्या गती छापणे हे जास्त महत्त्वाचे उद्दिष्ट साध्य होण्याच्या दृष्टीने चरित्रभाग महत्त्वाच्या घटनांपुरताच मर्यादित ठेवणे अपरिहार्य होते. गतीमुद्धा एकंदर सव्वादोनशेपैकी फक्त सव्वाशेच छापल्या

आहेत. इतके करून, मुद्रकांनी सदळ आर्थिक सूट देऊनही पुस्तकाची किंमत दहा रुपयांपेक्षा कमी ठेवता आली नाही. पुस्तकाचा आकार आणखी वाढविणे अदूरदर्शी झाले असते.

शिवाय असे की, माझ्या आयुष्यात मी प्रस्तुत पुस्तकात व कथन केलेल्या आणखी कित्येक घटना जरी घडल्या असल्या तरी स्थलाभावी मला माझ्या संगीतातील कारकीर्दी-बद्दलच बोलण्यात हशील वाटले. परंतु त्यामुळे माझ्या शेकडो स्नेह्यांपैकी काहींचा उल्लेख प्रस्तुत कथनात आला नसणे शक्य आहे. तरी माझे वरील स्पष्टीकरण लक्षात घेऊन, हे माझ्याकडून हेतुपूर्ण अगर निष्काळजीपणामुळे झाले आहे असे कृपा करून कोणीही समजू नये अशी माझी सर्वांना नम्र विनंती आहे.

गोरेगाव म्यूझिक सर्कल संस्थेचा, माझ्या पुस्तकाचे प्रकाशन अंगिकारल्याबद्दल मी अत्यंत ऋणी आहे. गोरेगाव म्यूझिक सर्कलच्या चालकांना माझे शतशः धन्यवाद.

गजानन अ. जोशी

डोंबिवली

२ नोव्हेंबर १९७१

अनुक्रमणिका

आत्मचरित्र	.	.	.	.	.	१
गतीसंबंधी प्रास्ताविक	.	.	.	.	.	४६
नोटेशन पद्धती	.	.	.	.	.	५०

गती

राग	पृष्ठे	राग	पृष्ठे
१ भूप	५२	१६ तिलंग	८५
२ यमन	५४	१७ सारंग	८७
३ बिहाग	५६	१८ हमीर	८८
४ शंकरा	५७	१९ मालकंस	९०
५ कौफी	५८	२० चंद्रकौंस	९१
६ भीमपलास	६२	२१ भैरवी	९२
७ पटदीप	६६	२२ पिळ्	९६
८ तिलककामोद	६७	२३ अडाणा	९७
९ बागेश्री	६९	२४ बहार	९८
१० जीवनपुरी	७२	२५ सोहोनी	१००
११ भैरव	७५	२६ वसंत	१०१
१२ रामकली	७८	२७ दरबारी कानडा	१०३
१३ केदार	७९	२८ तोडी	१०५
१४ दुर्गा	८०	२९ जयजयवंती	१०७
१५ देस	८२	३० मालगुंजी	१०८

राग	पृष्ठे	राग	पृष्ठे
३१ मारुबिहाग	१०९	४४ श्री	१२९
३२ बिलावल	१११	४५ मारवा	१३१
३३ गौडसारंग	११२	४६ झिञ्जोटी	१३३
३४ छायानट	११३	४७ मेघ	१३३
३५ मियामल्हार	११६	४८ भटियार	१३४
३६ गौडमल्हार	११८	४९ परज	१३५
३७ मुलतानी	११९	५० अहिरभैरव	१३६
३८ मधुवंती	१२१	५१ गारा कानडा	१३७
३९ पूर्वी	१२२	५२ सुघराई	१३८
४० पूरिया धनाश्री	१२४	५३ नंद	१३९
४१ हंसकिंकिणी	१२५	५४ देसी	१४०
४२ शुद्ध सारंग	१२७	५५ हिंडोल	१४१
४३ जोग	१२८	५६ मांड	१४२

माझे आजोबा हे प्रख्यात गवई होते. त्यांचे नाव मनोहरबुवा. त्या काळात (सुमारे १८५० ते १८७०) महाराष्ट्रात हिंदुस्तानी शास्त्रीय पद्धतीचे गाणे फारच कमी होते. धृपदधमार, साकी, दिंडी, लावणी, ठुमरी ह्या पद्धतीच रूढ होत्या. ठुमरीसुद्धा वेतावातातच. मनोहरबुवांच्या गाण्यातील खास वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचा आवाज अत्यंत गोड आणि निकोप, एखादी ठणठणीत पण मधुर घंटा नाद देते, तसा होता. मनोहरबुवा धृपदधमार गात असत. महाराष्ट्रात त्यावेळी प्रथमच घराणेदार गायकी, कै. बाळकृष्ण-बुवा इचलकरंजीकर, गायनाचार्य भास्करबुवा बखले, कै. वझेबुवा या सुप्रसिद्ध गायकांनी आणली. त्याआधी महाराष्ट्रात घराणेदार गायकी नव्हती. मनोहरबुवांना घराणेदार गायकी अवगत नसली तरी मैफलीमध्ये वरील सुप्रसिद्ध गायकसुद्धा मनोहरबुवांना आपल्या आधी गावयास बसू देत नसत. कारण मनोहरबुवांचा आवाज इतका मधुर होता की त्यांच्या गाण्यानंतर कोणत्याही गवयाचे गाणे, मग तो गवई कितीही विद्वान का असेना, रंगत नसे. ही वस्तुस्थिती मनोहरबुवांच्या रसिक श्रोत्यांनी माझ्या बाबांना, म्हणजे पंडित अनंत मनोहर यांना सांगितली व त्यांच्याकडून ही गोष्ट मला कितीतरी वेळा ऐकावयास मिळाली. मनोहरबुवा स्वतः गाणे कोणाजवळ शिकले हे मात्र विदित नाही.

आमच्या आजोबांना सर्व मुलीच होत्या. चार मुली झाल्या तेव्हा माझी आजी अंबाबाईला नवस बोलली की जर मला मुलगा झाला तर मी त्या मुलाचे नाक टोचीन. त्याप्रमाणे माझे वडील जन्मले तेव्हा त्यांचे नाक टोचले. माझे वडीलच भावंडांत सर्वांत लहान. वास्तविक मुलाचे नाक टोचीत नाहीत. पण नवसामुळे टोचले. पुढे ते बुजून गेले होते. पण बाबांनी मला दाखवले होते.

वडिलांना आजोबांचे सुख लाभले नाही. कारण आमचे वडील सहा-सात वर्षांचे असतानाच ते वारले. कशाने वारले ते माहीत नाही, पण वारले तेव्हा त्यांचे वय सुमारे पन्नास वर्षांचे असेल. आमचे आजोबा व आजी साताऱ्यानजिक किन्हेई म्हणून गाव

आहे तेथे राहात असत. किन्हेइला राहण्याचे कारण म्हणजे तेथे एक बलभीमबुवा म्हणून (सत्पुरुष) राहात असत, त्यांचा सहवास लाभाना हे होते. सातारा येथे बापूबुवा अयाचित नावाचे गवई होते. त्यांनी आमच्या आईला सांगितले की मुलाला (म्हणजे माझ्या वडिलांना) बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांच्याकडे गायन शिकावयास ठेवावे. तेव्हा आजोबा वारल्यानंतर चार-पाच वर्षांनी म्हणजे माझे वडील अकरा-बारा वर्षांचे असताना, मिरजेला बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर दरबार-गवई होते त्यांच्याकडे त्यांना शिकावयास ठेवले. तोपर्यंत माझ्या वडिलांच्या चार थोरल्या बहिणी होत्या त्यांची लग्ने होऊन गेली होती.

किन्हेइ सोडून माझी आजी सोने-नाणे सर्व बरोबर घेऊन मिरजेला राहावयास गेली. हा काळ सुमारे १८९२-९५ हा असेल. बाळकृष्णबुवांची व मनोहरबुवांची चांगली ओळख होती. त्यामुळे त्यांनी आमच्या बाबांना शिकावयाचे एकदम कबूल केले. हे शिक्षण घेण्यासाठी माझ्या वडिलांना औंध संस्थानकडून तीन रुपये शिष्यवृत्ती होती. त्या शिष्यवृत्तीची अशी अट होती की शिकून परत आल्यावर माझ्या वडिलांनी औंध संस्थानचीच नोकरी केली पाहिजे. बाळकृष्णबुवांकडे त्याचेठी वीस-पंचवीस विद्यार्थी शिकत होते. बाळकृष्णबुवांचे वय त्यावेळी सुमारे पन्नास-पंचावन्न वर्षांचे असेल. त्यापूर्वी बाळकृष्णबुवा सातारा येथे दरबार-गवई होते, तेथे कोणी शिष्य शिकावयास आले नाहीत. शिष्यांच्या पहिल्याच बॅचमध्ये माझे वडील, विष्णुबुवा पळस्कर, गुंडूबुवा इंगळे, हे तीन शिष्य होते. त्यानंतर नीळकंठबुवा जंगम, वामनबुवा चाफेकर, मिराशीबुवा, भाटेबुवा, काळेबुवा, वगैरे शिष्य होऊन गेले. स्वस्ताई इतकी होती की वडिलांना तीन रुपये शिष्यवृत्ती होती तेवढ्यात सर्व खर्च भागत असे. अशा रीतीने माझ्या वडिलांचे बारा वर्षे शिक्षण झाले.

त्यानंतर माझे वडील, विष्णुबुवा, आणि गुंडूबुवा, हे हिंदुस्थानच्या दौऱ्यावर निघाले. सुमारे दोन ते तीन वर्षे त्यांचा हा दौरा सुरू होता. ग्वाल्हेर, आग्रा, मथुरा, दिल्ली, कलकत्ता, लाहोर, जालंदर, वगैरे ठिकाणी त्यांनी दौरा केला. कार्यक्रम करून दहा रुपये बिदागी मिळत असे. हाताने स्वयंपाक करून राहावयाचे.

वडील दौऱ्यावरून सन १९०७ साली मुंबईला परत आले व गिरगाव बॅकरोडला त्यांनी स्वतःच्या घरीच खाजगी क्लास सुरू केला. खरे म्हणजे बाळकृष्णबुवांकडील शिक्षण संपल्यावर वडिलांनी औंध संस्थानचीच चाकरी करावी अशी त्यांना घातलेली अट होती; पण ती पुढे औंधचे राजे नानासाहेब पदच्युत झाल्यामुळे शिल्क राहिली नाही. कारण शिष्यवृत्ती नानासाहेबांच्या वडिलांनी दिलेली होती. पुढे सन १९०९ साली सोमण विल्डिंगमध्ये वडिलांनी श्रीगुरुसमर्थ गायनवादन विद्यालय सुरू केले. तेथेच ते राहात असत. एक हॉल व चार खोल्या अशी जागा घेतली होती. त्यापैकी दोन खोल्यांत संसार व तीन खोल्यांत क्लास चालत असे. भाडे सुमारे रु. ५० होते. म्हणजे विद्यालय चांगले मोठे होते. तेथेच सन १९११ साली ता. ३० जानेवारीला माझा जन्म झाला.

त्यावेळची एक विशेष आठवण. आमच्या बाबांचा संगीत क्लास सकाळी ७ ते १० व दुपारी ४ ते रात्री १० वाजेपर्यंत म्हणजे ९ तास चालत असे. इतके तास माझ्या कानांवर सतत गाणे पडल्यामुळे, व वडील व आजोबा हे गवई असल्यामुळे माझ्या रक्तातही आनुवंशिकपणे गाणे होते. त्यामुळे मला संगीत फारच लहान वयात समजू लागले, आणि उत्तम संस्कार झाले. विद्यालयात गाण्याचे, हार्मोनियमचे, तबल्याचे, सतारीचे, असे वर्ग चालायचे. त्यामुळे निरनिराळे राग आणि निरनिराळ्या चिन्ना आमच्या मनात नसतानासुद्धा बळजबरीनेच आमच्या कानावर पडायच्या. त्यामुळे माझी गाण्याची श्रवणभक्ती खूप झाली.

असे सर्व सुरू असता माझी आठव्या वर्षी मुंज झाली. त्यापूर्वी मी ५ वर्षांचा असताना घडलेला एक विशेष प्रसंग मला आठवतो तो असा की, एक दिवस दुपारी ४ वाजता क्लास सुरू असताना चहा पिण्यासाठी बाबा आत गेले असताना बाबांच्या शिष्यांनी मला गाणे म्हणावयास सांगितले. त्यावेळी बाबांचे शिष्य म्हणजे गोडबोले-बुवा, गोखलेबुवा, वगैरे खास मंडळी. त्यांनी मला गाणे म्हणावयास सांगितले तेव्हा मी म्हणेना, म्हणून ते स्वतः आलाप करू लागले. त्याबरोबर तांबडतोव त्या आलापाची 'सारे गम' मी करून दाखविली. तेव्हा सर्व शिष्यांना आश्चर्य वाटले. इतक्यात वडील बाहेर आले. त्यांच्यासमोरही मी नोटेशन करून दाखवले. तेव्हापासून सर्वांनी हेरले की मी या शास्त्रात काहीतरी करून दाखवणार.

त्यावेळी माझी आई फार आजारी पडली. तिला मुंबईची हवा सोसेना. तिला जलोदराचा विकार झाला होता. त्यामुळे हवा बदलण्यासाठी आम्ही पुण्याजवळ चिंचवड येथे गेलो. तेथे मोरया गोसावी यांचे स्थान आहे. तेथे दोनतीन महिने राहूनही बरे वाटले नाही म्हणून तिथून सातारला गेलो. वडील येऊन जाऊन असायचे. त्यांचा क्लास मुंबईला चालायचा. सोमण बिल्डिंगमध्ये क्लास होता. सातारलाही आईला बरे न वाटल्यामुळे तेथून आम्ही वाईला गेलो, व तेथील मिशन हॉस्पिटलमध्ये तिला औषधोपचारासाठी ठेवली. पण तेथे दोनचार दिवसांतच तिचा रोग बळावला आणि तिथेच ती निधन पावली.

माझी आई फक्त एक-दोन मराठी इयत्ताच शिकलेली होती. पण तिला गाण्याची मात्र आवड होती. आमच्याकडे दोन तीन पायपेट्या होत्या. ती दोन्ही हातांनी पायपेटी वाजवीत असे, व वाजवीत असताना थोडे गाणेही म्हणत असे. मला आई चांगली आठवते. स्वभाव आठवत नाही. पण मारत नसे एवढे आठवते.

आई वारली त्या सुमारासच माझी दोन भावंडेही वारली. एक मुलगा २ वर्षांचा व एक मुलगी ६ वर्षांची. भावाचे नाव पुरुषोत्तम व बहिणीचे नाव कमल. माझ्यापेक्षा मोठी एक अंबा म्हणून मला बहीण होती. पण ती आई जिवंत असतानाच वारली होती. अशा रीतीने वडिलांचा मी एकुलता एक मुलगा शिळक राहिलो.

वरील आघाताने वडिलांचे चित्त अगदी उद्ध्विग्न होऊन गेले. त्यांनी विचार केला की, ज्या संसारासाठी आपण मुंबईला राहतो तोच जमीनदोस्त झाल्यावर मग तेथे राहण्यात

काय स्वारस्य आहे ? म्हणून त्यांनी कोणत्या गावाला आपल्याला राहावयाला बरे वाटते याचे संशोधन सुरू केले. त्यासाठी चार दिवस मसूरला तर चार दिवस सातारला, व पुन्हा चार दिवस सांगलीला अशी, मला बरोबर घेऊन त्यांची भ्रमंती सुरू झाली. या भ्रमंतीचा मला कंटाळा आला आणि मी वडिलांना सांगितले की मला तुम्ही कोठल्यातरी एका ठिकाणी ठेवा.

असे करता करता वडील मला धारवाडला घेऊन गेले. तेथे औंध संस्थानचे श्रीमंत राजे नानासाहेब औंधकर हे राहात असत. त्यांना काही कारणावरून पदच्युत करण्यात आले होते. त्यांना धारवाडमध्ये नजरकैद होती. पण तनखा मात्र मिळत असे. त्यांची व वडिलांची चांगली सलगी होती. म्हणून संकटकाळात अशा स्नेह्यांकडे जावे म्हणून वडील त्यांच्याकडे गेले. पण तेथे दोन दिवस जातात न जातात तोच मुंबईहून विद्यालयाची तार आली की, तुम्ही ताबडतोब मुंबईला निघून या. म्हणून मला धारवाडलाच ठेऊन वडील ताबडतोब मुंबईला आले. वडिलानी मुंबईच्या विद्यालयाची एकंदर परिस्थिती पाहिली आणि त्यांच्या लक्षात आले की, आपल्या पश्चात काही विद्यालय व्यवस्थित चालत नाही. तेव्हा विद्यालयाचे शिक्षकलोक म्हणजे गोडबोलेबुवा, गोखलेबुवा, शुक्लबुवा, व देवबुवा असे वडिलांचे चार-पाच शिष्य होते त्यांच्या हातात विद्यालय देऊन त्यांना वडिलांनी सांगितले की जोपर्यंत तुम्हांला जमेल तोपर्यंत माझ्या पश्चात तुम्ही विद्यालय चालवा. जर अगदीच तुम्हाला जमत नाहीसे झाले तर मला पुन्हा कळवा, म्हणजे मी येईन आणि विद्यालय बंद करून टाकीन. त्याप्रमाणे सुमारे आणखी एक वर्ष विद्यालय चालले व पुन्हा वडिलांना मुंबईस बोलावण्यात आले. तेव्हा त्यांनी मुंबईला येऊन विद्यालय बंद करून टाकले. अशा रीतीने सन १९०९ साली वडिलांनी सुरू केलेले विद्यालय १९२१ साली बंद झाले. म्हणजे बारा वर्षे विद्यालय चालले.

धारवाडला नानासाहेबांकडे चार महिने आमचा मुक्काम होता. पण कानडी मुख्य असल्यामुळे माझी शाळेची सोय होईना. म्हणून वडील मला घेऊन धारवाडहून वेळगावला गेले. तेथे आमचे एक नातेवाईक श्री. कानिटकर म्हणून राहात असत त्यांच्याकडे मला वडिलांनी एक वर्ष राहावयास ठेवले व आपण स्वतः सांगलीला जाऊन तेथे विन्हाड करून राहिले. त्या वर्षीत मी मराठी चवथी इयत्ता पास झालो. मे महिन्यात माझी परीक्षा झाल्यावर कानिटकर मला घेऊन सांगलीला आले, व तेथे मला माझ्या वडिलांच्या विन्हाडी पोचवून ते आपल्या दुसऱ्या संबंधित आत्तांकडे राहावयास निघून गेले.

दोन-चार दिवस गेल्यावर वडील मला म्हणाले की आता काही मी तुला वेळगावला ठेवणार नाही. मला वाईट वाटले; कारण वेळगावला मला शाळेची फार चटक लागली होती. माझा नंबर पहिला असे व गणित हा माझा अत्यंत आवडता विषय होता. मी परीक्षेत सर्व गणिते सोडवीत असे. तेव्हा मी बाबांना विचारले, “का ? माझी शाळा बुडते.” पण वडिलांनी जेव्हा समजावून सांगितले की कानिटकरांना आपण किती वर्षे त्रास द्यावयाचा ? तेव्हा माझी समजूत पटली व मग मी सांगलीलाच राहिलो.

आमच्या वडिलांना प्रथमपासून स्नानसंध्येची आवड. आम्ही राहात होतो स्टेशन-समोर. तेथून कृष्णानदी एक मैलावर होती. आम्ही रोज नऊ-सवानऊ वाजता निघायचे ते स्नान करून परत येईपर्यंत आम्हांला साडेदहा वाजायचे. पण माझी शाळा सुद्धा साडेदहा वाजताच भरायची. मला हायस्कूलमध्ये घातले होते. स्नान करून घरी आल्यावर वडील स्वयंपाक करावयाचे, मग जेवून शाळेत जावयाचे त्यामुळे मला शाळेत जाण्यास खूप उशीर व्हावयाचा. शाळेत त्या वेळी आतासारखी टिलाई नव्हती. मला कसेतरी एक दिवस उशिरा वर्गात घेण्यात आले. पण दुसऱ्या दिवशी मला वर्गाच्या बाहेर काढले, आणि तिसऱ्या दिवशी मला छडी मारली. मग चवथ्या दिवसापासून, शाळेच्या जवळच एक आमराई होती तेथे जाऊन बसावयास मी सुरुवात केली. जेवण झाल्यावर मी दप्तर घेऊन निघायचा, पण उशिरा शाळेत गेलो तर मास्तर मारतात म्हणून शाळेत न जाता शाळा सुटोपर्यंत आमराईत जाऊन बसावयाचा व मग घरी परत यावयाचा.

दहा-पंधरा दिवसांनी मास्तर घरी आले. ते आमच्या वडिलांच्या ओळखीचे. ते वडिलांना म्हणाले “अहो बुवा, तुमचा मुलगा अलिकडे शाळेत येत नाही.” वडिलांना आश्चर्य वाटले. त्यांनी मला विचारले व मी पण खरी हकीकत सांगितली. पण पुढे माझी शाळेची घडी एकदरीत घिवडलीच. कारण वडील काही मला खाणावळीत पाठवायचे नाहीत. आणि त्यांना स्वतःला स्वयंपाकाला उशीर व्हावयाचा. वडिलांनी मला शाळेत घालण्याचा खूप प्रयत्न केला पण माझे मनच उडाले. नाहीतर मला खरी शाळेची फार आवड होती.

तेव्हा मग वडिलांनी विचार केला की आता काय करावे ? दुसरे काय करणार ? म्हणून मग घरातील विद्याच त्यांनी सुरु करण्याचा निर्णय घेतला. शाळा बंद झाली पण मला इंग्लिश शिकवण्यासाठी मास्तर ठेवण्यात आले. कारण त्या काळात धंदा चालवण्याच्या दृष्टीने इंग्लिश वगैरे आलेले बरे असा वडिलांनी विचार केला. पण जरी मास्तर ठेवले तरी मग माझे लक्ष लागेना. एकदोन महिने शिकलो व एक-दोन भाषांतरे केली. तोडकीमोडकी काही वाक्ये मला येऊ लागली. पण तेवढेच. त्यापुढे मजल गेली नाही. मग मला सांगलीला वडिलांनी गाण्याची तालीम सुरु केली. सकाळ-दुपार-संध्याकाळ सतत वडील मला तालीम देत असत. तालीम झाली की खेळ आणि मग पुन्हा तालीम असा प्रकार चाले. खेळत असताना वडील पुन्हा तालमीसाठी बोलवीत तेव्हा मला खटखट वाटायची. नको वाटायचे. पण वडील रागीट होते आणि त्यांचा मला धाक होता. तेव्हा त्यांच्या भीतीने मी लगेच जायचा, व शिकायचा. असे दोन वर्षे माझे शिक्षण झाले.

माझा पहिल्यापासून ताल चांगला असण्याचे कारण, आमच्या वडिलांचाही ताल चांगला होता. वडिलांनी मला प्रथम काय शिकवले असेल तर ताल. सगळे ठेके पाठ करून घेतले. थोडे बोल त्यांना येत होते ते मला शिकवले, आणि एकपट, दुप्पट,

दीडपट, तिप्पट, चौपट ह्या पटी मला त्यांनी शिकविल्या. रोज दुपारी दोन महिने-पर्यंत मला वडील ताल शिकवायचे.

त्यावेळी माझे वय बारा वर्षांचे असताना म. अल्लादिया खाँसाहेबांचे गाणे मला सांगलीला ऐकावयास सापडले. त्याची विशेष आठवण येते ती खालीलप्रमाणे. आबासाहेब सांबारे म्हणून सांगलीला सुप्रसिद्ध वैद्य राहात होते. अल्लादिया खाँसाहेबांना आंबेचा विकार झाला होता. तो कित्येक डॉक्टरांना बरा होईना. तो या सांबारे वैद्यांच्या औषधाने बरा झाला. त्यामुळे खाँसाहेब सांबार्यांच्या अगदी कड्यात असत. नाहीतर अल्लादिया आपले गाणे हजार रुपये दिले तरी ऐकवायचे नाहीत. गाणे त्यांनी रोखून ठेवले होते. या सांबार्यांकडे मोठ्या थाटाने गणपति-उत्सव व्हायचा. आणि गणपति-उत्सवाला बाळकृष्णबुवा आणि अल्लादिया खाँसाहेब हे दोन गवई दरवर्षी घेऊन एक महिनाभर मुक्काम करीत असत. सन १९२१-२२ सालची गोष्ट. मला वडिलांनी गणपति-उत्सवातील अल्लादियांच्या एका गाण्याला नेले. तेव्हा मला गाणे फार समजत नव्हते. पण मला त्यांचे गाणे फार सुंदर वाटले. सकाळची वेळ होती व दोनतीन राग गायले त्यापैकी देशी राग गायले ते चांगले आठवते. देशी राग त्यांचा फार पेटंट. घरी परत येताना रस्त्यात मी बाबांना म्हटले, “बाबा, आज गाणे फार सुंदर झाले.” तेव्हा वडिलांना आश्चर्य वाटले. “अरे ! हा तास दीड तासांनी गाणे सुंदर झाले म्हणतो आहे. या वयात हा सुद्धा गाण्यातला किडा आहे बरं का !” बाबांना फार बरे वाटले की याच्या डोक्यावर परिणाम झालाय गाण्याचा.

याच वेळी आमच्या वडिलांना औंधल नोकरी मिळाली म्हणून वडिलांनी सांगलीचे विन्हाड औंधास हलविले. वडिलांचे काम काय ? तर कराड देवी म्हणून श्रीमंत सरकारांचे एक खाजगी देवस्थान होते, तिच्यापुढे म्हणजे अंबावाईपुढे सकाळी दहा ते साडेदहा वाजेपर्यंत हजेरी द्यावयाची. शिवाय श्रीमंत सरकार बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी हे उत्तम कीर्तन करीत असत. त्यांच्या कीर्तनाबरोबर वडिलांनी साथ करावयाची. राजा कीर्तन करतो आहे मग गवयाला कसला मान ?

राजेसाहेबांचा असा नियम असे की दरवर्षी ते दोन नवीन कीर्तने बसवीत. आणि त्या कीर्तनांची तालीम रोज सतत दुपारी तीन ते संध्याकाळी सहा वाजेपर्यंत चाले. मला शाळा नाही म्हणून वडील मला बरोबर घेऊन जायचे. पहिले सहा महिने मी पहिल्या कीर्तनाची ऑर्गनवर साथ केली आणि मग जेव्हा त्यांनी दुसरे कीर्तन बसवावयास घेतले, तेव्हा एक दिवस तालीम झाल्यावर ते मला म्हणाले, “अरे गजानन ! तू कोका वाजवतोस ना ?” तेव्हा मी ओळखले की कोका म्हणजे व्हायो लिन. आणि मी त्यांना म्हटले की, “महाराज, मी तो वाजवीत होतो. पण आता वाजवीत नाही. कारण ते वाद्य अत्यंत बेसूर वाजते. तेव्हा आता ते वाद्य पडून आहे.” त्यावर महाराज म्हणाले की, “उद्यापासून तू माझ्याबरोबर कोक्यावरच साथ करीत जा.” आता राजेसाहेबांची आज्ञा ! मग ती मोडावयाची कशी ? तरीपण मी धाडस करून

म्हटले की, “महाराज, ते वाद्य इतके बेसूर वाजते की, आपल्यालासुद्धा कीर्तन करावयास सुचणार नाही. तुमचे कान खराब होतील.” पण तरीही ते म्हणाले की, मला चालेल ! आता राजेसाहेबांनी चालेल म्हटल्यावर आम्ही काय बोलणार ? आम्ही आपले दुसऱ्या दिवसापासून त्यांच्या साथीला कोका घेऊन हजर !

त्यांच्या कीर्तनात काय असायचे ? तर आर्या आणि इतर वृत्ते. शिवाय नमनाचे ते एक ठराविक यमन रागातील पद; तसेच रामजोशीबुवांच्या सर्व आध्यात्मिक लावण्या. त्यांत निरनिराळ्या सर्व जागा असावयाच्या. साकी, दिंडी ही वृत्तेही असत.

ऑर्गनची साथ दुसरे दिवसापासून, दत्ताभाऊ कलमदाने यांना करावयास सांगितली. प्रथम माझ्या आधी तेच साथ करीत असत. ते गवईच होते. त्यांना राजेसाहेबांनी सांगितले की उद्यापासून गजानन माझी साथ व्हायोलिनवर करणार आहे. तेव्हा तुम्ही पुन्हा ऑर्गनवर साथ करावी.

अशी तीनचार वर्षे मी त्यांची साथ केली. गाण्याचेही शिक्षण सुरू होतेच. त्याच्या-तही माझी प्रगती होतच होती व सक्तीने रोज व्हायोलिनची साथ सतत तीन तास करीत असे.

महाराजांचे पखवाजिये होते त्यांचे नाव नाथबुवा गुरव. ते हल्ली सांगलीला असतात. एक दिवस संध्याकाळी सहा वाजता कीर्तन संपल्यावर मी नाथबुवांना म्हटले की, आज माझ्याबरोबर घरी चला. आज वडील घरी नाहीत तर आपण चहा करू या. माझे वय त्यावेळी सुमारे बारा वर्षांचे होते. चहा केला आणि सोफ्यावर गप्पा मारीत बसलो होतो. गप्पा मारताना मला अचानक हुक्की आली की आपण व्हायोलिन वाजवावे. एक शिष्य होता त्याला तंबोरा काढावयास सांगितला व तंबोरा व व्हायोलिन जुळविले. मी त्यावेळी काय वाजविले हेही मला स्पष्टपणे आठवते.

‘माता दिसली समरी विहरत, नेत सकल नरवीर रणासी’ हे पद मी वाजवले. अस्ताई, अंतरा व पदाच्या अनुरोधाने इतर कामगत वाजविली. हे पद सिंदुरा रागातील आहे. पण त्यावेळी रागाबिगाची समज तितकी नव्हती. ते ज्ञान बेताचेच होते. तेव्हा अंदाजाने त्यात कॉफी वगैरे राग घुसडून पदाच्या अनुरोधाने वाजविले. तेव्हा नाथबुवा म्हणाले की, “बुवा ! हे वाद्य बरं वाजतंय हो तुमच्या हातात; गोड वाजतंय.”

वडील स्वभावाने फार तापट आणि मी उनाड. शाळा सोडल्यामुळे अभ्यासाचा विषयच नव्हता. तेव्हा गाणे झाले की मी उनाडायला जायचा. मग वडिलांकडे संध्या-काळी कोणाचीतरी तक्रार यायची. मग ते मला बोलवायचे आणि विचारायचे की ‘कायरे गजानन, तू असे केलेस का ?’ मी म्हणायचा ‘होय.’ मग मला वडील तांब्याची एक फुकणी होती तिने मारायचे. वडील म्हणजे जमदग्नीचा अवतार. असा सारखा मार खाऊन मला वडिलांची भयंकर भीती वाटायला लागली. आणि मी मनात असे ठरविले की आता घरातून पळून जावे.

तेव्हा वडिलांनी मला एक सायकल घेऊन दिली होती. वडील रोज दुपारी तीन वाजता कीर्तनाला जायला निघायचे. त्या दिवशी मला म्हणाले, चल. मी म्हटले, तुम्ही पुढे व्हा, मी आलोच परसाकडला जाऊन. वडिलांना खरेच वाटले. तेव्हा वडील गेल्यावर मी एक सतरंजी, पांवरूण, उशी, शर्ट, पंचा, धोतर (कारण त्यावेळी मी धोतर नेसत असे) असे कॅरियरवर बांधता येईल असे अगदी मोजके सामान घेतले. व्हायोलिन दिवा अडकवतात त्या ब्रॅकेटला लावले. मला निघायला चार वाजले. ज्या दिशेने मला साधारणपणे शोधतील त्याच्या विरुद्ध दिशेने मी निघालो. सात-आठ मैल गेल्यावर मी दमलो. खायला काही नाही. आणि इतक्या सायक्लिंगची पण सवय नव्हती.

वाटेत पुढाळे म्हणून गाव होते. तेथे अयाचित म्हणून कापडव्यापारी होते. त्यांना संगीताचा नाद होता, व ते मधूनमधून औंधलाही येत असत. म्हणून माझी त्यांची ओळख होती. तेव्हा संध्याकाळी त्यांनी मला जेवायला वाढले. रात्रभर झोपलो. सकाळी उठून चहा वगैरे प्यायलो आणि पुढे निघालो. त्यांनी विचारले की, 'तू कोठे जात आहेस?' तेव्हा मी सांगितले की, 'मी कराडला जात आहे.' त्यांनी विचारले की, 'कराडला कशासाठी जात आहेस?' तेव्हा मी त्यांना थाप मारली की, 'काम काही नाही. मी मजेने चाललोय.' खरं सांगितले असते तर मला त्यांनी जाऊच दिले नसते. तिथेच अडकवून ठेवले असते.

मी जो निघालो तो पहिला मुक्काम ओगलेवाडीला केला. आत्मरामपंत ओगले म्हणून त्या वेळी होते. आता ते वारले. ग्लास कारखान्याची ही सर्व ओगले फॅमिली त्या वेळेस औंधला येत असे. व्यंकटराव ओगले, शंकरराव ओगले, आत्मरामपंत ओगले, हे सगळे माझ्या ओळखीचे. तेव्हा आत्मरामपंतांच्या घरी ठिय्या दिला. सकाळी अकरा साडे-अकरा वाजलेले, वीस-पंचवीस मैल रनिंग झालेले. मी खूप दमून गेले होते. आणि मला खूप भूक लागली होती. आत्मरामपंत म्हणाले, "अरे, तू इकडे कोठे?" तेव्हा मी म्हटले की, "मी कराडला निघालोय." "बरं बरं, ये" ते म्हणाले आणि म्हणाले की जेवायला तयार आहे. त्या वेळी अन्नधान्य इतके स्वस्त होते की पाच रुपयांना जोंधळ्याचे पोते मिळत असे. तेव्हा कोणाला जेवायला घालायचे तर प्रश्न पडत नव्हता. मी हात मारला. आणि जेवण झाल्यावर त्यांच्या तिथे बाहेर एक खाट होती त्या खाटेवर आडबा झालो. मी इतका दमलो होतो की मला ताबडतोब झोप लागली. मी तीन-चार तासांनी जागा झालो तेव्हा तीन-साडेतीन वाजले होते. मी उठलो, तोंडबिंड धुतले आणि त्यांना सांगितले की मी आता निघालो. कराडला कशाला निघाला आहेस म्हणून विचारले तेव्हा त्यांनाही मजेने निघालो आहे असेच सांगितले.

कराडला आमच्या वडिलांचे स्नेही सप्रे वकील म्हणून होते. सप्रे वकिलांकडे माझा एक महिना मुक्काम होता. आमचे वडिलांचे दुसरे एक स्नेही रामभाऊ उमराणी म्हणून इनामदार तेथे होते. ते मला भेटले आणि मला म्हणाले, "अरे गजानन!

तुला वडिलांनी काय काय शिकवले ते आम्हांला दाखव." तेव्हा मी म्हटले की, "गाणे काही मी ऐकवणार नाही." कारण माझा आवाज फुटला होता. उमराणी हे स्वतः शौकाने तबला वाजवीत असत. फार लयदार होते. मी म्हटले की, "व्हायोलिन ऐकवीन." तेव्हा ते म्हणाले, ठीक आहे, "व्हायोलिन ऐकव."

एक दिवस त्यांच्या स्नेह्याच्या घरी रात्री दहा वाजता आम्ही वाजवायला बसलो. तेव्हा मला एखादा राग अगर एखादे पद घेतले तर दहा अगर बारा मिनिटापेक्षा जास्त वेळ वाजवता येत नसे. पण जेवढा वेळ मी वाजवायचा तेवढा वेळ व्यवस्थित, सुरेल, तालबद्ध आणि त्या वयाच्या मानाने व्यवस्थित वाजवीत असे. माझे वय तेव्हा सोळा-सतरा वर्षांचे होते. अशा तऱ्हेने त्या दिवशी मी तीन-साडेतीन तास व्हायोलिन वाजवले. ते ऐकल्यावर रामभाऊ उमराणी म्हणाले, "अरे तू चांगले वाजवतोस. आता मी तुझा एक कार्यक्रम करतो."

असे म्हणून त्यांनी आणि त्यांच्या मित्रमंडळीने वर्णाणीने गोळा करून माझा एक कार्यक्रम दोनचार दिवसांतच केला. तोच माझा पहिला कार्यक्रम. तो कार्यक्रमही मी चांगला वाजवला. या स्नेहीमंडळीमध्ये वापूसाहेब भागवत म्हणून एक अबकारी इन्स्पेक्टर होते, ते माझ्यावर फार खूष झाले. त्यांना व्हायोलिनचा फार शौक होता. ते अबकारी इन्स्पेक्टर असल्यामुळे आज पाटणला तर उद्या कोरेगावला, अशा रीतीने इन्स्पेक्शनला जात. ते मला बरोबर घेऊन जायचे आणि चोरटे धंदे केलेली त्यांची जी गिऱ्हाइके असावयाची त्यांच्या माथ्यावर माझा प्रोग्रॅम मारायचे. त्यामुळे त्यांचीही ऐकण्याची हौस भागायची आणि मलाही पैसे मिळवून दिल्याचे समाधान त्यांना लाभावयाचे. दहा ते पंधरा रुपये दर प्रोग्रॅमचे मला ते देत.

असे करता करता मी कराडहून सातारला गेलो. तेथे सरदार अण्णासाहेब मुतालिक यांच्याकडे उतरलो. ते सरदार असून श्रीमंत होते. आमच्या वडिलांचे ते फार स्नेही. तेव्हा त्यांनी अगत्याने ठेवून घेतले. त्यांनी मला विचारले की, तू का घराच्या बाहेर पडला आहेस ? त्यांनी माझी समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला की, तू लहान आहेस तेव्हा तू घरी परत जा. पण मी सांगितले की, माझे वडिलांशी पटत नाही, आणि मला घरी जावेसे वाटत नाही. त्यावर मात्र ते जास्त काही बोलले नाहीत.

पुढे गणेशोत्सव आला. तेव्हा मी तिथल्या स्थानिक वर्तमानपत्रात एक जाहिरात दिली. जाहिरातीला चांगलाच प्रतिसाद मिळाला. दहा दिवसात माझे सात कार्यक्रम उरले. त्या वेळेला माझी विदामी थोडी होती. तबलजीला साथीचे दोन रुपये आणि दहा रुपये मी ध्यावयाचे असे एकूण बारा रुपये ध्यायचे. आता हसू येते पण त्या वेळेच्या दहा रुपयांची किंमत आजच्या शंभर रुपयांपेवढी आहे. चारचार तासांच्या बैठकी वाजवल्यामुळे मला उत्तम प्रॅक्टिस झाली आणि माझा हातही खूप चांगला व्हायला लागला. बैठकीमध्ये कसे वाजवावे याचे ठोकताळे मी बसवू लागलो. वाजवण्या-मधले काही काही ठोकताळे अगर टिक्स म्हणून माझ्या ध्यानात येऊ लागल्या. वाजवता

वाजवता मला कळायचे की अमूक एक जागा घेतली की लोक वाः वाः म्हणतात. उदाहरणार्थ “साग गम मप पध धनी नीसां” असे वाजवले की लोकांना आवडते.

सातारहून मी पुण्याला गेलो. त्या खेपेला जाण्यापूर्वी मी वडिलांच्याबरोबर पुण्याला वर्षा-दोन-वर्षापूर्वी गेलो होतो. भारत गायन समाजामध्ये दर गुरुवारी गायला बसतात हे मला माहीत होते. एका गुरुवारी हातात फिडल घेऊन मी भारत गायन समाजात गेलो. त्या वेळी तेथे प्रिन्सिपॉल म्हणून बापूराव केतकर काम करीत असत. हे बापूराव केतकर माझ्या ओळखीचेही होते आणि थोडे नात्याचेही होते. माझ्या हातात फिडल पाहून त्यांना बरे वाटले. हा आपण होऊन फिडल घेऊन आलाय तर विचारावे वाजवतोस का? तेव्हा त्यांनी मला विचारले, “वाजवता का?” मी म्हटले, “तेवढ्यासाठी तर आले आहे मुद्दाम.” कोणीतरी गात होते. त्याचे गाणे झाल्यावर मला वाजवायला सांगितले. मी तंबोरे वगैरे जुळविले आणि हमीर रागातली एकतालातील

‘मंढेडे या रहा वी में’

ही चीज वाजवली. कराडला, साताराला दोन महिने मी तुक्तेच कार्यक्रम वाजवले होते तेव्हा माझा हात अगदी तयार झालेला. आणि पहिल्यापासून माझे गाण्याचे शिक्षण झालेले असल्यामुळे माझ्या वाजवण्यात व्यवस्थितपणा होता. माझे वाजवणे तिथल्या लोकांना फार आवडले. माझा कार्यक्रम झाल्यानंतर मला बापूराव केतकर म्हणाले, “उद्या तुम्ही मला भेटायला याल का?” मी म्हटले, “येईन.” मग दुसऱ्या दिवशी मी त्यांना भेटायला गेलो. भेटल्यानंतर ते म्हणाले, “आमच्या भारत गायन समाजात व्हायोलिन टीचर म्हणून तुम्ही काम कराल का?”

मी तर स्वतंत्रपणे आपल्या पायावर उभे राहाण्याच्या दृष्टीनेच बाहेर पडलो होतो. कोठे आपला धंदा चांगला चालेल, कोठे चांगले ऐकायला मिळेल याच विचाराच्या नादात मी होतो. मी म्हटले, “राहीन.” मग मी भारत गायन समाजामध्ये एक वर्षपर्यंत व्हायोलिन टीचर म्हणून काम केले. त्या वेळी शंकरराव बिनीवाले भारत गायन समाजात माझ्याजवळ शिकले. ते हल्ली पुण्यालाच असतात. बिनीवाले व्हायोलिनचाच क्लास चालवतात. एक असे आठवते की त्या वेळी भारत गायन समाजाने ‘श्रीमुखांत’ हे नाटक बसविले होते त्यावेळी पेटीच्या साथीचे काम माझ्याकडे होते. कारण मला पायपेटीवर दोन्ही हातांनी वाजवता येत असे.

पुण्याला भारत गायन समाजात व्हायोलिन टीचर असताना बापूराव केतकरांनी माझी मुंबई रेडियोवर ओळख करून दिली होती. त्या वेळेपासून म्हणजे सुमारे सन १९२८ पासून मुंबई रेडियोवर माझे कार्यक्रम होत आहेत. त्या वेळी रेडियो खाजगी होता. सरकारी नव्हता. नागनाथ खोटे म्हणून त्या वेळी रेडियोचे डायरेक्टर होते. तेव्हा मला रेडियोवर व्हायोलिनला दहा रुपये आणि गाण्याला पंधरा रुपये अशी विदागी मिळत असे. कार्यक्रम एकदोन महिन्यांनी मिळावयाचा. मी पुण्यास असल्या-

मुळे आगगाडीचे भाडे एक-दोन रुपये, आणि दुसरा अवांतर खर्च मिळून पाच-सहा रुपये खर्च व्हायचे व चार रुपये मिळायचे. पण त्या चार रुपयांकरता मी जात नव्हतो. रेडियोवर वाजवल्याने प्रसिद्धी मिळते म्हणून जात होतो.

भारत गायन समाजात व्हायोडिनचे क्लास चाललेच होते. त्याशिवाय एक दोन महिन्यांनी मला शिकवण्या मिळाल्या. माझा चरितार्थ चांगला चालू लागला. त्या वेळी पुण्याची हवा मलेरियस होती. आठवड्यातून दोन दिवस मला मलेरियाचा ताप येऊ लागला. मग मी कंटाळलो आणि तासगावला आमचे एक नातेवाईक वैद्य व्यंकटराव परचुरे म्हणून आहेत त्यांच्याकडून औषधोपचार करून घेण्याच्या इराद्याने, पुण्याहून तासगावला गेलो. तासगावला आल्यावर तेथील हवेनेच मला एकदम बरे वाटायला लागले आणि औषधोपचारासाठी आपण आलोय हे मी विसरूनच गेलो. मी भारत गायन समाजातून एक महिन्याची रजा काढून आलो होतो.

पुढे मग मी सांगलीला गेलो. सांगलीला गुंडूबुवांचे चिरंजीव केशवबुवा इंगळे व सोनोपंत इंगळे हे दोघे राहात असत. त्यांच्याकडे गेलो. त्या वेळी तेथे माणगांवकर म्हणून गवई राहात असत. त्या माणगांवकरांना माझे फिडलवादन फार आवडले. तेव्हा एक महिना माझा सांगलीला मुक्काम झाला.

सांगलीला आमच्या वडिलांचे फौजदार परळेकर म्हणून एक स्नेही होते त्यांना मी भेटायला गेलो. तेव्हा त्यांनी मी सांगलीला कसा अशी चौकशी केली. मी खरी हकीकत सांगितली की, माझे व वडिलांचे पटत नाही, आणि वडील मला फार रागावतात, म्हणून मी घराबाहेर पडलो आहे. तेव्हा ते म्हणाले, “तू गाढव आहेस. तू अजून लहान आहेस. तुझे अजून शिकायचे वय आहे. आणि तू इकडे तिकडे काय भटकतो आहेस ?” ते मला खूप रागावले आणि ते चांगले लड्ड आणि जाडजूड असल्यामुळे मला त्यांची फार भीती वाटत असे. मग त्यांनी माझ्या वडिलांना पत्र लिहून सांगलीला बोलावून घेतले. पत्र मिळताच वडील सांगलीला आले. मग त्यांनी वडिलांनाही चार गोष्टी समजावून सांगितल्या की, “तुम्हांला एकुलता एक मुलगा आहे. तुम्ही त्याला इतके रागावत जाऊ नका, जरा गोडीगुलावीने वागवा वगैरे.”

मग पुन्हा मी वडिलांबरोबर सांगलीहून औंधला गेलो. त्यावेळी माझे वय सुमारे अठरा वर्षांचे होते. पुन्हा तीनचार वर्षे माझा औंधला मुक्काम झाला. त्या अवधीत परत मला वडिलांनी गाण्याची तालीम दिली. त्याच मुक्कामात सन १९३३ साली माझ्या वयाच्या बाविसाव्या वर्षी माझे लग्नही झाले. पत्नीचे वय पंधरा वर्षांचे होते. पत्नी मराठी चार इयत्तांपर्यंत शिकलेली होती.

औंधला आल्यानंतर काही दिवसांनी मला कोल्हापूरहून गोविंदराव टेंबे यांचे पत्र आले की, प्रभात-फिल्म कंपनी पिक्चर काढीत आहे. त्यांना व्हायोडिनिस्ट, दोन क्लेरियोनेट वाजवणारे, ऑर्गन वाजवणारे, असा म्युझिक स्टाफ ठेवायचा आहे. तेव्हा तुमची नौकरी करावयाची इच्छा असेल तर मला भेटायला या. ही गोष्ट सुमारे

१९३० सालची. म्हणजे मी एकोणिस वर्षांचा होतो. मी कोल्हापूरला गेलो. गोविंदराव टेंब्यांनी माझे वाजवणे पुण्याला भारत गायन समाजात ऐकले होते. परत कोल्हापूरला ऐकले. त्या वेळी व्ही. शांताराम, दामले, फत्तेलाल हे प्रभात कंपनीचे मालक होते. त्यापैकी व्ही. शांताराम एकावयास आले होते. माझे वाजवणे त्यांना पसंत पडले. मग पगाराची मोष्ट निघाली. मी म्हटले, “काय पगार द्याल ?” त्यांनी सांगितले की, “पन्नास रुपये पगार देऊ.” पन्नास रुपये त्या वेळेला पुष्कळच पगार होता. म्हणून मी होकार दिला. नौकरी सुरु होण्याअगोदर मी औंधला आलो व सर्व हकीकत वडिलांना सांगितली. वडील म्हणाले, “ठीक आहे. अनुभव घेऊन ये.”

याप्रमाणे कोल्हापूरला येऊन मी ‘अयोध्येचा राजा’ मध्ये चार महिने व्हॉयोलिनिस्ट म्हणून काम केले. ते चित्र यशस्वी झाले आणि कंपनीला चांगला पैसा मिळाला. नंतर दुसऱ्या चित्राच्या वेळी त्यांनी मला ऐशी रुपये पगार देऊ केला. पण मी शंभर रुपये पगार मागितला. ते त्यांनी मान्य केले नाही. त्यामुळे मी तेथे मग राहिलो नाही. म्हणजे माझा योग काही फिल्म कंपनीत राहण्याचा नव्हता. मी औंधला पुन्हा परत आलो.

त्यानंतर औंधला असतानाच हिज मास्टर्स व्हॉइसने माझी एक रेकॉर्ड काढली होती. त्यावेळी त्याचे एजंट्स गावोगाव हिंडत असत. आणि जिथे कुठे चांगला कलाकार असेल तिथे जाऊन त्याच्याशी कॉन्ट्रॅक्ट करून ते त्याला इकडे मुंबईला आणीत असत. त्याप्रमाणे औंधला त्यांचा एक ठावरे म्हणून एजंट आला. त्या सावण्यांनी मला मुंबईला आणले. मग माझा मुंबईला दोन महिने मुकाम होता. त्यावेळी माझी जी रेकॉर्ड निघाली त्यात एका बाजूला बिहाग रागातील ‘सामगपऽनीध नी सुांनी (प)गमग’ ही ‘लंगरधीट मग मग रोकत है’ या चिजेवर आधारित गत आणि दुसऱ्या बाजूला ‘राधेकृष्ण बोल मुखसे’ हे गाणे वाजविले आहे. त्या रेकॉर्डमुळे माझी प्रसिद्धी झाली. व्हॉयोलिनिस्ट गजाननराव जोशी म्हणून प्रसिद्धीला आलो. त्या मुंबईतील छोट्याशा मुकामानंतर पुन्हा मी औंधला परत आलो. मी सन १९३४ पर्यंत औंधलाच राहून, वरील प्रकारचे बाहेरगावी जाण्याचे प्रसंग सोडले तर, सतत तीनचार वर्षे वडिलांजवळ गाण्याचे शिक्षण चालूच ठेवले. पण वडिलांचे आणि आमचे खटके मधूनमधून उडतच असत. वडिलांचे व आमचे व्यवहारातील सूत कधी जमलेच नाही. आणि खटके उडाले की मला जीवन उदास वाटावयाचे. त्यामुळे मी धंदा करण्यासाठी मुंबईला यावयाचे ठरविले.

मी याप्रमाणे सन १९३४ साली मुंबईला राहावयास आलो, तो सरदारगृहात मुकाम केला. सरदारगृहाचे मालक बाबूराव साळवेकर हे आमच्या वडिलांच्या चांगल्या ओळखीचे म्हणून मी त्यांना मेटावयास गेलो. त्यांना म्हटले, “मी आता मुंबईतच राहणार आहे.” बाबूरावांना आनंद झाला. ते म्हणाले, “मला गाणे शिकावयाचे आहे. तुम्ही मला गाणे शिकवा. मी तुम्हाला राहायला जागा देतो.” त्याप्रमाणे मी सरदारगृहात एक वर्षपर्यंत

मुक्काम केला. साळवेकर आधी थोडे गाणे शिकलेले होते. ते वरील वर्षभर माझ्याकडे गाणे शिकले. ते आता ह्यात नाहीत.

पण सरदारगृह हे क्राफर्ड मार्केटच्या जवळ फोर्टच्या वाजूला. तो 'एरिया' आमच्या गाण्याच्या धंद्याच्या दृष्टीने चांगला नव्हता. म्हणून केनेडी ब्रिजपाशी सोमण विल्डिंग झाली होती. तीत टॉप फ्लोअरला मी राहावयास जागा घेतली. ही गोष्ट सन १९३५ सालची.

श्रीधर पार्सेकर

वर सांगितल्याप्रमाणे १९३४ साली मी मुंबईला राहावयास आलो त्या वेळीच माझ्याकडे माझे एक स्नेही कृष्णराव कुमठेकर, तबला वाजविणारे आहेत, त्यांच्याबरोबर श्रीधर पार्सेकर हा माझ्याकडे आला. प्रथम मी त्याला वाजवून दाखवावयास सांगितले. त्याचा नेचर फार चांगला होता व तो हुशार होता. पण शिकायला आला त्या वेळी त्याला बेतातच वाजवावयास येत असे. त्याला रोज येत जा म्हणून सांगितले व १९३४ ते १९३७ पर्यंत मी मुंबईला राहिलो तेवढी तीन वर्षे मी त्याला शिकवले. पण तो लगेच सदतीस सालीच रेडियोवर नोकरीला लागल्यामुळे त्याला कित्येक गायक-वादकांची साथ करावयास सापडली व गाणे-बजावणे ऐकावयास सापडले. तो हुशार असल्यामुळे आणि माझ्या शिक्षणाचा पाया असल्यामुळे पुढे चांगला नावारूपाळा आला. त्या वेळी दुसरे नाव घेण्यासारखे शिष्य नव्हते. गजानन कर्नाड सन १९३६ साली फक्त तीनचार महिने माझ्याकडे शिकले. त्याआधी पुण्याला असतानाही विशेष कोणी शिष्य नव्हते.

लयकारी हे वाद्यवादानातील एक प्रधान अंग आहे. उत्तम लयकारी करता यावयास हवी असेल तर तालाचे भरपूर ज्ञान असावयास पाहिजे. या दृष्टीने या मुंबईच्या मुक्कामातच तबलावादन शिकावयाचे ठरविले. सुदैवाने माझे एक नातलग (भावस-मेव्हणे) श्री. विनायकराव धात्रेकर हे उत्तम तबलजी असून मुंबईतच राहात असत. तेव्हा मी त्यांना विचारले की, "मला तबला वाजवावयास शिकवाल का?" तेव्हा ते आनंदाने शिकावावयास तयार झाले. त्याप्रमाणे मी त्यांच्याकडे दोनतीन वर्षे तबला शिकलो. रोज एक तास शिक्षण आणि दोन तास मेहनत करीत असे. या तबल्याच्या अभ्यासाचा मला फार फायदा झाला. आधीच चांगले असलेले माझे लयीचे अंग अगदी पक्के झाले.

मुंबईला अशा रीतीने १९३७ सालपर्यंत राहिल्यानंतर, मला मुंबईची हवा मानवेना म्हणून मी औंधला गेलो. त्या वर्षीचीच गोष्ट. त्यावेळी रेल्वेची 'राउंड' तिकिटे फार स्वस्त मिळत असत. एका मोठ्या राउंड तिकिटाची फक्त वीस ते तीस रुपये किंमत असे. तेव्हा त्याचा लाभ घेऊन मी, दोन शिष्य आणि तबलजी बरोबर घेऊन तीन महिने उत्तर हिंदुस्तानचा दौरा केला. सदतीस साली लखनौला म्युझिक कॉन्फरन्स होती. तेथे प्रथम गेलो व मग पुढे झाशी, आग्रा, मथुरा, कलकत्ता, अलाहाबाद असे

आम्ही फिरलो. ठिकठिकाणी त्यावेळच्या पद्धतीप्रमाणे गाणीबजावणी ऐकली व ऐकवली. दौरा एकंदरीत यशस्वी झाला. त्यामुळे आमचे नावही झाले.

फैयाजखाँसाहेब व मी

एक विशेष आठवण. उपरोक्त तीन महिन्यांचा उत्तर हिंदुस्थानचा दौरा करून परत आल्यावर लवकरच पुन्हा राउंड तिकिटाचा फायदा घेऊन निवर्णी आणि लोलेकर हे दोन शिष्य व दत्ता काशीकर हा तबलजी ह्यांना बरोबर घेऊन दौरा करित करित आम्ही म्हैसूरला जाऊन पोचलो. म्हैसूरचे राजेसाहेब नवरात्राचा मोठा उत्सव करित असत. अजूनही तो उत्सव साजरा होतो. तेथे विलायतहुसेन खाँसाहेब हे दरबार-गवई म्हणून नोकरीला होते. फैयाजखाँ त्या उत्सवाला दरवर्षी मोठे सन्माननीय पाहुणे म्हणून हजर राहात असत. आम्हाला काही माहीत नव्हते की दसरा झाल्यानंतर दुसऱ्या दिवसापासून कार्यक्रम सुरू होतात. तेव्हा आम्ही तेथे नवरात्राच्या आदल्या दिवशी म्हणजे अमावास्यालाच जाऊन पोचलो. तेव्हा आता दहा दिवस काय करायचे असा प्रश्न पडला. आम्ही तेथेच राहावयाचे ठरविले. आम्ही विलायतहुसेन खाँसाहेबांकडे रोज रात्री आठ वाजता जायचे. रात्री आठ ते दहा असे दोन तास खाँसाहेब गायला वसायचे. पाच-सहा दिवस तो गाणे ऐकण्याचा मोठाच योग आम्हाला लाभला.

पाच-सहा दिवसांनी फैयाजखाँसाहेब तेथे येऊन पोचले आणि विलायतहुसेनखाँसाहेबांकडेच राहावयास उतरले. आम्हाला फार आनंद झाला की आज फैयाजखाँसाहेबांचे गाणे आपल्याला ऐकावयास मिळणार, आणि गवयाच्या घरी खाजगी रीतीने गाणे ऐकयला मिळण्यात काही निराळाच मजा असतो.

प्रथम विलायतहुसेनखाँसाहेबांनी फैयाजखाँसाहेबांना सगळ्यांची ओळख करून दिली. त्या वेळी दिलीपचंद वेदी, चितोपंत गुरव व मी असे हजर होतो. त्या वेळी खाँसाहेबांनी प्रथम दिलीपचंद वेदी यांना गावयास सांगितले. पण ते त्याच दिवशी लांबच्या प्रवासावरून आले असल्यामुळे ते म्हणाले की, “मी फार थकलो आहे तेव्हा मी उद्या गाणे ऐकवीन.” ते ऐकून खाँसाहेब माझ्याकडे वळून मला म्हणाले, “जोशीजी, तुम्ही गा” तेव्हा मी नकार दिला नाही. आणि घाबरलो पण नाही. उलट खुशी झाली की खाँसाहेबांनी आपले गाणे ऐकण्याचा आज योग आला.

खाँसाहेबांनी मला फर्माइश केली की, “शुद्धकल्याण गा.” पण मला तर त्या वेळी शुद्ध कल्याण गाता येत नव्हता. पण तसे उघड सांगावयाची प्रथम लाज वाटली. तेव्हा तंबोरे जुळवून मी यमन गावयास सुरुवात केली. दोनतीन मिनिटे गाऊन झाल्यावर खाँसाहेब मला म्हणाले, “कौनसा राग गा रहे हो?” तब मैंने कहा की “यमन राग मैं गा रहा हूँ.” तेव्हा ते म्हणाले, “हमने तो शुद्धकल्याण गाने को कहा था.” फिर मैंने कहा की “शुद्धकल्याण मुझे आता नहीं.” तेव्हा खाँसाहेबांनी मला रोखून विचारले की, “शुद्धकल्याण आता नहीं है तो क्या आता है?” मैंने भी इतनेही सीधेपनसे

उनको जवाब दिया की, “मुझे सिर्फ यमन, भूप, केदारा, मालकंस येही राग आते हैं.” वह मेरा जवाब सुनकर खॉसाहेब बड़े खुश हुवे की बहुत नम्रतासे मैंने उनको जवाब दिया. और सच बात तो येही है की सब गानेवाले इन्ही रागों को पसंद करते हैं.

मग मी एक तासभर यमन गायलो व बंद केले. त्या दिवशी खॉसाहेब माझ्या गाण्यावद्दल चांगले वाईट काहीच बोलले नाहीत. दुसऱ्या दिवशी आम्ही मोठ्या आशेने गेलो की आज तरी खॉसाहेबांचे गाणे ऐकावयास मिळेल. पण दुसऱ्या दिवशी मी गेल्याबरोबरच इतका फरक पडला की मला त्यांनी आपल्याजवळ बसायला सांगितले. ते माझ्यापेक्षा वयाने व ज्ञानाने फार मोठे असल्यामुळे मी जो आदरयुक्त भीतीने दूर बसावयास पाहात होतो, तो त्यांनी आप्रहाने हात धरून जवळ बसवले. इतकेच नाही तर मला त्यांनी आप्रह करकरून पानही खावयास भाग पाडले. त्याचा मला फार संकोच वाटला. एकंदरीत खॉसाहेब माझ्यावर फार खूश दिसले. मग मला म्हणायला लागले, “जोशीजी, आज मी सुनाव.” मी मनात म्हटले काल मला ऐकले आणि आज पुन्हा गा म्हणताहेत हा काय प्रकार आहे ? पण खॉसाहेबांनी सांगितल्यावर नाही म्हणायचे कसे ? शिवाय मला मनात वाटले की ज्याअर्थी पुन्हा ऐकवा म्हणताहेत त्याअर्थी मलाही काहीतरी येत आहे बरं का ! तेव्हा मी पुन्हा गायला बसलो आणि त्या दिवशीही तासभर गायलो. त्या दिवशीही खॉसाहेब मला बरे-वाईट काही म्हणाले नाहीत. पुन्हा तिसऱ्या दिवशी गेलो. त्या दिवशी पण मला पुन्हा गायला बसवले. मग मात्र मी कोणताही संकोच न बाळगता अगदी मोकळ्या मनाने गायलो. मला आठवते की बहार रागातील ‘ताबे रोकनको नही’ हा ख्याल मी गायलो आणि माझे गाणे चांगले जमले. मग मात्र मला खॉसाहेबांनी विचारले की, “गेले तीन दिवस मी तुम्हांला गाणे ऐकवावयाला लावले याचे कारण म्हणजे तुम्ही हे सगळे रहिमतखॉसाहेबांच्या पद्धतीने गाता तर हे कसे ? तुम्ही तर बचे आहात. तुम्ही तर रहिमतखॉना पाहिलेसुद्धा नसेल. मग ही पद्धत तुम्हांला कशी आत्मसात झाली ?”

तेव्हा मीही त्यांना हकीकत सांगितली की माझ्या वडिलांचे बाळकृष्णबुवांजवळ बारा वर्षे शिक्षण झाल्यावर माझे वडील रहिमतखॉसाहेबांच्या मागे तीन वर्षे तंबोण्यावर साथ करीत असत. म्हणून माझे वडील सहीनसही रहिमतखॉंप्रमाणे गातात. आणि त्यांनी शिकविल्यामुळे ती सर्व पद्धती माझ्या गाण्यात उतरली. हे ऐकून खॉसाहेबांचे समाधान झाले.

पं. अनंत मनोहर रहिमतखॉ यांच्या साथीला

वडिलांचे बारा वर्षे बाळकृष्णबुवांकडे शिक्षण झाल्यावर ते पुन्हा औंधला म्हणजे आमच्या मूळगावी परत आले. आमच्या वडिलांचे गुरुबंधू गुंडूबुवा इंगळे हेही औंध-चेच. हे दोघेजण औंधला राहावयास आल्यावर सातारा येथे विष्णुपंत छत्रे यांची सर्कस आली. त्यांच्या सर्कशीबरोबर रहिमतखॉ असत. तेव्हा गुंडूबुवा माझ्या वडिलांना म्हणाले की रहिमतखॉ सातारला येत आहेत तर आपण त्यांचे गाणे ऐकायला जाऊ या.

असे म्हणून हे दोघे गाणे ऐकायला म्हणून गेले. त्यांना आलेले पाहताच विष्णुपंत म्हणाले, “वाः, वाः फार छान झाले तुम्ही आलात ते. रहिमतखाँच्या पाठीमागे बसता का ?” तेव्हा गुंडूबुवा आणि माझे वडील एकमेकांच्या तोंडाकडे पाहू लागले, की जरी आपल्याच घराण्याचे गाणे असले तरी आपण कधी ऐकलेले नाही, तेव्हा आपल्याला त्यांच्याबरोबर जमेल की नाही. मोठा प्रश्न पडला. पण विष्णुपंत म्हणजे आपल्या गुरुजीचे गुरुबंधू, त्यांची आज्ञा कशी मोडायची ? विष्णुपंत हदखॉकडे शिकले आणि बाळकृष्णबुवा हे हदखॉचे शिष्य वासुदेवराव जोशी यांचे शिष्य. तेव्हा ते गुरुकाकांचे नाते पडले. मग त्यांची आज्ञा कशी मोडणार ? तेव्हा बसतो म्हणाले. जशी जमेल तशी साथ आम्ही करू. पहिल्याच दिवशी आमच्या वडिलांनी रहिमतखाँची अशी अप्रतिम साथ केली की गाणे झाल्यावर गुंडूबुवा व वडील जेव्हा घरी आले तेव्हा गुंडूबुवा माझ्या वडिलांना म्हणाले, “अरे अनंता ! तू आज काय उत्तम साथ केडीस रे ! तू जर का खॉसाहेबांचा सहवास केलास तर तुला फार फायदा होईल.” बाबाही रहिमतखाँच्या गाण्यावर फार खूप झाले होते. तेव्हा त्यांनी खॉसाहेबांच्या मागे राहावयाचे ठरविले व त्यांनी त्यासाठी विष्णुपंतांची परवानगी मागितली. ती त्यांनीही मोठ्या आनंदाने दिली. अशा रीतीने माझ्या बाबांनी पुढील तीन वर्षे रहिमतखाँचा सहवास केला. वडिलांनी तीन वर्षे दुसरे काही केले नाही.

रहिमतखाँ यांच्या गाण्याबद्दल विषय निघाला असताना बाबा मला म्हणाले, “बाळकृष्णबुवाही उत्तम गात असत, पण दोन्ही गाण्यांत फरक असा की रहिमतखाँ यांचे गाणे म्हणजे साखरेचा मुलामा लावलेले गाणे. इतके ते गाणे गोड. असो.”

वझेबुवांचा सहवास व शिष्यत्व

म्हैसूरहून मी मिरजेला आलो व तेथून दोन तीन महिन्यांनी दर्शनासाठी म्हणून नरसोबाच्या वाडीला गेलो. तेथे दत्तभटजी वाडीकर म्हणून राहात असत. ते बाळकृष्णबुवांकडे गाणे शिकले होते. मी त्यांच्याकडे जाऊन उतरलो, कारण त्यांची ओळख होती. ते म्हणाले, “अहो, इथे वझेबुवा आलेले आहेत.”

दुसऱ्या दिवशी जेथे बुवासाहेब उतरले होते तेथे गेलो. बुवा म्हणाले, “देवापुढे हजेरी देऊ या.” प्रथम मी गायला बसलो. त्यानंतर बुवासाहेब गायले. त्या दिवशी गाणे फार जमले. मी जीवनपुरी राग गायलो. चीज ‘बाजे ज्ञानन’. मी उत्तम गायलो. जीवनपुरी हा अजूनही माझा एक अत्यंत आवडता राग आहे.

मागची थोडी हकीकत सांगतो. वरील प्रसंगाच्या दहा वर्षे पूर्वी मी सोळा वर्षांचा असताना बेळगावला गेलो होतो. तेथे वझेबुवा राहात असत. माझे व वडिलांचे फारसे सुत नव्हते हे मी पूर्वी सांगितलेच आहे. म्हणून मी वझेबुवांना विचारले, “बुवा, मला तुम्ही शिकवाल का ?” तेव्हा बुवांनी फार योग्य सल्ला दिला. मोठी माणसे मनाने खरोखरच मोठी असतात. मी शिकायला येऊ का ? असे विचारल्यावर

आपल्याला एक शिष्य मिळेल, एका गवयाचा मुलगा शिष्य म्हणून लाभेल अशी आपमतलवी कल्पना त्यांच्या मनात आली नाही. ते मला म्हणाले, “गजानना, तुझे वडील उत्तम गवई आहेत. तू लहान आहेस म्हणून तुला त्याची कल्पना नाही. तू त्यांच्याकडेच शिक.” आता मला त्यांच्या त्या शब्दांची किंमत कळते. तेव्हा मी लहान होतो. गाणेही फारसे समजत नव्हते. गाणे सुद्धा शिकायला लागल्यानंतर बारा वर्षांनी समजायला लागते असे म्हणतात ते खोटे नाही.

मी जीवनपुरी गाऊन उठल्यानंतर बुवासाहेब गायला बसले. त्यांचे गाणे काय विचारावे? फारच उत्तम गाणे! गेल्या पन्नास वर्षांमध्ये जे मोठे मोठे व असामान्य गवई होऊन गेले त्यांच्यापैकी बुवासाहेब हे एक होते.

वझेबुवा ग्वाल्हेर घराण्याचे. निसार हुसेनखॉं यांच्याकडे ते गाणे शिकले. नंतर त्यांनी हिंदुस्तानभर पर्यटन केले, आणि त्या काळी मोठमोठ्या शहरी जेवढे म्हणून चांगले गाणारे होते, त्यांची गाणी वझेबुवांनी ऐकली. ग्वाल्हेर घराण्याची गायकी द्रुत गायकी आहे, त्याबद्दल बोलताना ते म्हणायचे, “अरे आम्ही जेवढे गाणे ऐकलेय तेवढे तुमच्या स्वप्नात सुद्धा तुम्ही ऐकणार नाही.” नाना प्रकारच्या लोकांचे गाणे ऐकल्यावर गाण्याला थांबवावे कसे आणि आलापदारी गाण्यात जास्त कशी होईल आणि गाण्याला रोक्याचे कसे हे त्यांना समजून आले. ते म्हणत, “अरे आम्ही हे नुसते पळतो सारखे. आणि असे कोठपर्यंत पळणार? दोन मैल पळाल, चार मैल पळाल, पण शेवटी दमाल. आणि गाण्याचा जो खरा मजा आहे तो ठहरावामध्ये आहे. आलापामध्ये आहे. बाकी तानबाजी म्हणजे गाण्यामधला नुसता चमत्कार आहे, पण खरे गाणे म्हणजे आलाप उत्तम तऱ्हेने करणे आणि ठाय लयीमध्ये ते उत्तम तऱ्हेने मांडणे.”

बुवासाहेबांच्या गाण्याचे वैशिष्ट्य असे होते की गाण्याला त्यांनी रोकले होते. ते पळायचे नाहीत. जसे मनाला संयम ठेवून रोकावे लागते तसेच कलेतही संयमाला फार महत्त्व आहे. किराणा घराण्याचा हा गुण आहे की आज ‘सा’ म्हणजे ‘सा’ च मिळेल. ‘रे’ उद्या, तो आज मिळणार नाही. याचा अर्थ असा की आलाप क्रमाक्रमानेच करावयाचे. प्रथम ‘सा’ पर्यंत किती काम करता येते ते पाहायचे. तेवढे करून मगच ‘रे’ ला जावयाचे. यामुळे गाणे वाढते.

बुवांचा तालाचा मेळ फार चांगला होता. उगाच कोठेरी स्वर टाकावयाचे नाहीत, कोठेरी तालाच्या कण्याशी संगत असायचीच त्या स्वरांची. म्हणजे तालाबरोबर गाणे होते. ताल दोभेसाठी बाजूला ठेवलाय आणि नुसते आलाप करताहेत, असे नव्हते. कारण गाणे म्हटले म्हणजे सूर आणि ताल यांच्या मेळाचेच. सुराला एका बाजूला टाकले तरी ते रंगणार नाही आणि ताल एका बाजूला पडला तरी ते रंगणार नाही.

आम्ही दोघे चारपाच दिवस नरसोबाच्या वाडीला होतो. बुवा उतरले होते तिथे मला जेवायला वगैरे बोलवायचे. मग त्यांच्या पंक्तीला बसून जेवायचा लाभ मला मिळायचा. त्यांच्याशी गप्पागोष्टी करण्याचा लाभ मिळायचा. अहो! थोरामोठ्या

माणसांशी गप्पागोष्टी करण्यातसुद्धा मजा आहे. गप्पा मात्र सर्व गाण्याब्रजावण्याच्या हं ! कधी कोणाची नालस्ती केलेली ऐकली नाही मी त्यांच्याकडून. मोठमोठ्या गवयांना, अल्लादियाखॉसाहेब किंवा बाळकृष्णबुवा यांना, ते गुरूसमान लेखीत. ते अल्लादियाखॉ अगार बाळकृष्णबुवा त्यांच्यापेक्षा वयाने फार मोठे होते असे नाही. पण गाण्यातील त्यांची जी विद्वत्ता होती, त्याच्याकडे बघून ते म्हणायचे की, “हे आमच्या गुरूसमान आहेत. मी जरी त्यांच्याकडे प्रत्यक्ष शिकलो नाही तरी ते गुरूच आहेत.”

रोज संध्याकाळी बुवासाहेब फिरायला जायचे. त्यांच्याबरोबर मीही फिरायला जायचा. फिरून आल्यावर देवापुढे थोडा वेळ बसायचे. त्यांच्याशी गप्पा करायच्या आणि मग आपल्या घरी परत यायचे. एक दिवस ते मला म्हणाले, “गजानन, तू काल फार चांगले गायलास ! आता तू माझ्याकडे गाणे शिकावयास लायक झाला आहेस. आता तू माझ्याकडे गाणे शिकायला ये. मी तुला शिकवीन.”

बुवांना मी दहा वर्षांपूर्वीच सांगितले होते की मी गंडा मात्र बांधणार नाही. तेव्हा ते म्हणाले होते, “का ?” तेव्हा मी बुवांना म्हटले होते, “तुम्ही ब्राह्मण, मी ब्राह्मण. आपली जात काही निमकहरामखोरी करणारांची नाही. मी तुमच्याकडे शिकलो तर मी तुमचे नाव सांगेन. नाव सांगायचे नाही असे करणार नाही.”

तेव्हा हा पूर्वीचा संदर्भ लक्षात घेऊन बुवा म्हणाले, “तुझी इच्छा काय आहे ? गंडा बांधायचा नाही हीच ना ? ठीक आहे, माझ्या मुलाला—शिवरामला—जसे मी शिकवले तसे मी तुला शिकवीन. मग तर झाले ना ?” ते ऐकून मला फार आनंद झाला.

ह्या घटनेनंतर मी औंधला परत आलो आणि बुवा त्या वेळी बेळगावला राहात असत म्हणून मी बेळगावला जायला निघायच्या तयारीला लागलो. पण इतक्यात स्वतः वझेबुवाचं बेळगाव सोडून पुण्याला राहायला आले. म्हणून मग मी पुण्याला गेलो आणि तेथे वझेबुवांकडे गाणे शिकावयास सुरुवात केली.

रोज संध्याकाळी चार वाजता मी बुवांकडे गाणे शिकावयास जायचा. मला ते नेहमी म्हणत, “अरे तू काय इतर विद्यार्थ्यांसारखा आहेस, तू गवई आहेस. आता तुला गाण्याचा फार शौक आहे, ज्ञानलाळसा आहे, तुला माझ्याकडून चार नवीन गोष्टी शिकायला मिळतात म्हणून तू येतोस. पण तू काही विद्यार्थी नाहीस.” असो.

बुवांनी मला तेराचौदा अनवट राग आणि त्या रागांच्या वीस-पंचवीस चिजा शिकविल्या. त्यांपैकी काही राग म्हणजे, कंकरण, हंसकिकिणी, सावनी, वगैरे. रोज संध्याकाळी चार ते सहा वाजेपर्यंत शिक्षण चालवयाचे, मी जाऊन पोचे तेव्हा बुवा चहा पीत बसलेले असायचे. चहा पिऊन झाल्यावर ते मला म्हणायचे “काढ तंबोरा !” तंबोरा काढून मी जुळवायचा आणि ते सांगायचे “सुरू”, की मी सुरुवात करायचा.

एक दिवस माझ्या मनात काळेबेरे आले. रोज ते “सुरू” असे म्हणाले की मी एखादा प्रचलित राग, मुस्तानी म्हणा किंवा मल्हार, भीमपलास असा एखादा राग सुरू करायचा. पण त्या दिवशी काय डोक्यात आले कोण जाणे ! मला बागेश्रीकानडा

रागातील 'ये हो हरे' अशा मुखझ्याची चीज येत होती ती म्हणावयास सुरुवात केली. मनात म्हटले की ही चीज काही यांना येत नसेल. पण काय आश्चर्य ! मी जो अस्ताई अंतरा म्हणून थांबलो तोच त्यांनी तीच चीज म्हणावयास सुरुवात केली आणि अस्ताई अंतरा पुन्हा मला म्हणून दाखवला. मी चाट पडलो ! ही चीजसुद्धा ह्यांना येते आहे. खरोखर 'कोठीवालेच' होते ते. आणि काय सांगू ? त्या दिवशी ते बागेश्री-कानडा भतिशय उत्तम गायले.

वर सांगितलेच आहे की बुवा मला नेहमी "अरे, तू का विद्यार्थी का आहेस ? तू गर्वई आहेस" असे म्हणायचे म्हणून. मग मीसुद्धा काय करायचा की अगदी दपटून गायचा. बुवासाहेबांना वावरून गायचा नाही, आणि अशा रीतीने त्यांना चिडवायचा मी. त्यातला हेतू चांगला असे. त्यांच्यावर कुरघोडी करावी असा गर्वप्रेरित हेतू मनात नसे तर त्यांच्या कलाशक्तीला टोचणी लागून किंवा पराणी लागून त्यांनी चिडून उत्तम गावे आणि त्यामुळे त्यांचे उत्तम गाणे आपल्याला ऐकायला मिळावे असा त्यामागील स्वार्थी पण सद्हेतू होता.

त्या वेळेला बुवांचे वय सत्तर वर्षांचे होते. बुवा बरेच थकले होते, आणि त्यांना मधुमेह आणि बळदपेशर या दोन्ही रोगांनी पछाडले होते. पण बुवांचे शरीर दांडगे होते, त्यांची तब्येतच दांडगी. जेवायला बसले तर सोळा-सोळा, सतरा-सतरा लड्डू खायचे आणि पथ्य काहीएक करायचे नाहीत. मधुमेहाला पण भ्यायचे नाहीत आणि बळदपेशरला पण डरायचे नाहीत. एवढे म्हातारे होते पण सूर पांढरी पाच ! त्यामुळे सुरुवातीला दोन महिने मला फार जाचले. कारण आम्ही पडलो 'काळी दोन' वाले. पांढरी पाच म्हणजे आणखी तीन सूर उंच झाले. म्हणून मग मी घरी पांढरी पाच मध्येच गाण्याची मेहनत सुरू केली तेव्हा थोड्या दिवसांनी मला त्यांच्याबरोबर गाता यायला लागले. मीसुद्धा मग उंच सुरात गाण्याचा अभ्यास दोन-तीन वर्षे केला.

तर सांगायचे म्हणजे असा मी रोज दामटून गायचा. ते म्हातारे असल्यामुळे रोज काही माझ्याबरोबर जोराने गायचे नाहीत. पण एखाद्या दिवशी त्यांची लहर लागली की ते अतिशय जमून गायचे आणि मग त्यांना स्वतःला जाणवायचे की "आपण आता जमलोय". अशा वेळी मग मला ते म्हणायचे की "चलो रे चलो". ते जमून गायला लागले की त्यांच्याबरोबर गाता यायचे नाही हो ! मग मी गप्प व्हावयाचा. मग ऐकण्यातच मजा असायची. मग ते ओळखायचे की हा बंद झालाय. मला पुन्हा म्हणायचे "चलो". मी मोकळ्या मनाने सांगायचा "अभी कहाँ चलो ? आता कोठेही हात घातला तरी चटका लागतो आहे. आता नाही मी तुमच्याबरोबर गाऊ शकत. मी एकतो बुवासाहेब !" आणि मग मी गाणे ऐकायचा. अशा तऱ्हेने मी त्यांच्याकडे चार वर्षे गाणे शिकलो.

बुवासाहेबांकडे शिकत असतानाच मी सूरश्री केसरबाई केरकर यांचे गाणे ऐकले. पूर्वी लहानपणी ऐकले असेल पण गाण्याची समज वाढल्यानंतर आणि स्वस्थपणे असे

ऐकले नव्हते. सन १९४१ साली लक्ष्मीबागेत केसरबाईंचे बाँबे म्युझिक सर्कलतर्फे गाणे झाले. बुवासाहेबांची परवानगी घेऊन मी मुद्दाम पुण्याहून मुंबईला त्यांचे गाणे ऐकावयास आलो. बुवासाहेबांनी मला मोठ्या आनंदाने परवानगी दिली. ते म्हणाले, “जा. जरूर जा. ऐक. असे गाणे ऐकावयास सापडणार नाही.” असो.

त्या दिवशी केसरबाई किती उत्तम गायल्या म्हणून सांगू! खरोखर इतक्या अद्वितीय गायल्या की माझ्या डोक्यावर त्याचा आघात झाला. त्यांचे गाणे ऐकून मी वेडापिसा झालो, हे अक्षरशः सत्य आहे. त्या दिवशी बाई काय गायल्या होत्या हेही अद्यापि स्मरणात आहे. ‘हेम’ आणि ‘वसंतवहार’ गायल्या होत्या. काय गाणे हो! त्या वेळी बाईंचे तरुण वय, दमसास चांगला, अगदी तुफान गायच्या. त्यांचे गाणे ऐकून माझ्या डोक्यावर एवढा परिणाम झाला की माझ्या मनाला उकटवणे पछाडले. हे गाणे आपल्यास यायला पाहिजे, असे उकटवतेने वाटू लागले.

दोन-चार दिवस मुंबईला राहून मी परत पुण्याला गेलो आणि वझेबुवांना म्हटले, “केसरबाई फार चांगले गायल्या.” त्यावर बुवासाहेबांनी जे मत प्रदर्शित केले ते उल्लेखनीय आहे. बुवासाहेब म्हणाले, “अरे, अल्लादियाखाँ यांचे गाणे म्हणजे काय हे तुला माहीत आहे का? आपण जे गातो ती उत्तम सुवासिक फुले आहेत. पण अल्लादियांचे गाणे म्हणजे या सर्व फुलांचा अर्क म्हणजे अत्तर आहे.”

बुवांच्या तोंडून हे उद्गार ऐकल्यावर माझ्या मनात आले की, “अल्लादियाखाँ काय गात असतील! केसरबाई जर इतक्या गातात तर मग अल्लादियांची काय कथा!” विशेष सांगायचे म्हणजे माझ्या वडिलंचेही अल्लादियांच्याविषयी असेच मत होते. ते म्हणायचे की मी फक्त दोन गवयांना मानतो. एक म्हणजे रहिमतखाँ आणि दुसरे अल्लादियाखाँ. माझेसुद्धा असेच मत आहे की हे दोन गवई म्हणजे संगीतमहर्षीच होऊन गेले. त्यांच्या लेव्हलला जाऊन पोचणे महाकर्मकठीण आहे, असो.

वझेबुवा सन १९४३ साली वारले तोपर्यंत मी त्यांच्याकडे शिकत असे. त्यानंतर मी पुण्याहून मुंबईला वारंवार येत असे. माझी केसरबाईंच्यापाशी गाणे शिकण्याची फार इच्छा होती ही हकीकत मागे येऊन गेलीच आहे. मुंबईच्या माझ्या एका मुक्कामात मी त्रेचाळीस सालीच सूरश्री केसरबाई केरकर यांना त्यांच्या घरी भेटावयास गेलो. ओळखदेख झाल्यानंतर त्यांनी मला विचारले की, “आपण कशासाठी आला आहात?” तेव्हा माझ्या मनातली गोष्ट मी सांगितली की, “मी तुमचे गाणे ऐकले, आणि मला फारच आवडले. मला आपल्याकडे शिकावयाची फार इच्छा आहे.” त्यावर बाईंनी जबाब दिला की, “मी पुरुषांना शिकवीत नाही. कारण सूर निराळा पडतो, तेव्हा मला काही तुम्हांला शिकवायला जमायचे नाही.” तेव्हा मी पुन्हा सांगितले की, “शिकवायला आपल्याला जमणार नसेल तर मला आपण फक्त अस्ताई अंतरा शिकवा व नंतर आपण गा, मी ठेका धरून तुमचे गाणे ऐकेन. मी स्वतः गवईच असल्यामुळे, मला तेवढ्या ऐकण्यानेही शिकता येईल, अगदी तुकडान् तुकडा काही

माझ्याकडून घोटून घ्यावयाला नको. पण मला ज्ञानलाखसा असल्यामुळे मी आपल्याकडे शिकावयास आलो आहे.” पण तरीसुद्धा त्या नाहीच म्हणाल्या त्यामुळे मग मी नाद सोडला.

पुण्याची म्युझिक कॉन्फरन्स

माझा सन १९३९ ते १९४४ पर्यंत पुण्यालाच मुक्काम होता, आणि मी वझेबुवांकडे शिकत असे. याच वेळी सन १९४३ साली पुण्याला म्युझिक कॉन्फरन्स झाली.

वरील म्युझिक कॉन्फरन्स विनायकराव पटवर्धन यांनी मास्टर कृष्णराव यांच्या अध्यक्षतेखाली भरविली होती. बडोद्याच्या राणीसाहेब त्या कॉन्फरन्सला हजर राहावयाच्या होत्या. वास्तविक पहिल्या दिवशीच माझा कार्यक्रम ठेवला होता. पण राणीसाहेब आल्यानंतर पहिल्या दिवशी माझा कार्यक्रम विनायकरावांनी रद्द केला. पहिल्या दिवशी त्यांचाच कार्यक्रम झाला. मग दुसऱ्या दिवशी तरी माझा कार्यक्रम होईल असे वाटले पण त्याबद्दल काहीच भाषा नाही. मला अपमान झाल्यासारखे वाटले. तेव्हा मी त्यांना सांगितले की आता काही मी तुमच्या कॉन्फरन्समध्ये भाग घेऊ इच्छित नाही. तेव्हा आमचे एक स्नेही दादरच्या श्रीकृष्ण बोर्डिंगचे मालक कै. छोटुन्ना गोखले यांनी विनायकबुवा पटवर्धन यांच्याशी हुजत घातली आणि रद्दबदली केली. शेवटी कॉन्फरन्सचे अध्यक्ष मास्टर कृष्णराव यांना गोष्ट समजल्यावर त्यांनी मला आपल्या घरी बोलावून नेले आणि सांगितले की, “मी कॉन्फरन्सचा अध्यक्ष आहे, आणि एखाद्या कलाकाराचा अपमान होणे अगर त्याला तसे वाटणे, किंवा ठरलेला त्याचा कार्यक्रम न होणे हे मला प्रशस्त वाटत नाही. तेव्हा झाल्या गेल्या गोष्टी विसरून जाऊन तुम्ही या. तुमचा आज आम्ही कार्यक्रम ठेवतो.”

तेव्हा अशा रीतीने मी त्या दिवशी कार्यक्रमाच्या ठिकाणी गेलो. कॉन्फरन्सला खाँसाहेब थिरकवाँ आले होते. तेव्हा त्यांनीच माझी साथ करावी अशी मी मागणी केली. हेतू असा की खाँसाहेबांबरोबर बसलो तर कार्यक्रमाला एक निराळीच रंगत येईल; कारण मीही काही कमी लयदार नव्हतो. त्याप्रमाणे थिरकवाँ खाँसाहेबांबरोबरच माझा कार्यक्रम झाला. त्यात मी दर पाच पाच मिनिटांना टाळ्या घेतल्या. सर्वच श्रोत्यांना माझा कार्यक्रम फार आवडला. ज्या थोड्या विशेष कार्यक्रमांमुळे मी प्रसिद्धी पावलो त्यांपैकीच हा एक विशेष कार्यक्रम होता. या कार्यक्रमांमुळे माझी प्रसिद्धी वाढली.

सन १९३९ नंतरच्या चार वर्षांत मी वर सांगितल्याप्रमाणे पुण्याला असताना माझ्याकडे टी. आर. तारे, माझा मावसभाऊ नाना फडके, राजा देसाई, आणि तुळशीराम भाट (प्रो. सुरेंद्र राव) हे माझ्याकडे गाणे शिकावयास होते. त्यांपैकी श्री. तारे पुण्याच्या आकाशवाणीवर व्हायोलिनिस्ट म्हणून नोकरीला आहेत आणि चांगले फिडल वाजवितात. आणि राजाभाऊ देसाई आणि प्रो. सुरेंद्र राव हे आपापली विद्यालये चालवितात.

भुर्जीखाँ यांचे शिष्यत्व

मला अल्हादियाखाँसाहेबांची गायकी शिकण्याची फार इच्छा होती. पण केसरबाईंनी शिकविण्यास नकार दिल्यामुळे माझ्या त्या इच्छेवर विरजण पडले. वझेबुवाही सन १९४३ साली वारले होते. तेव्हा अल्हादियाखाँ यांची गायकी या ना त्या मार्गे आपल्यास शिकायला मिळावी अशी सुप्त आकांक्षा मनात बोळीतच माझे सर्व व्यवहार सुरू होते. इतक्यात अचानक एक प्रसंग घडून आला. सन १९४३-४४ साली एक म्युझिक कॉन्फरन्स कोल्हापूर येथे भरली. मलाही आमंत्रण असल्यामुळे मी कोल्हापूरला गेलो होतो. त्या कॉन्फरन्समध्ये अल्हादियाखाँसाहेबांचे चिरंजीव भुर्जीखाँसाहेब ह्यांच्याही गाण्याचा कार्यक्रम ठरला होता. पण तिथल्या काही राजकारणामुळे त्यांचा कार्यक्रम रद्द झाला. त्यामुळे मला वाईट वाटले. कारण मला त्यांचे गाणे ऐकण्याची उत्कंठा होती. तेवढ्यात अशी गंमत झाली की कॉन्फरन्स चालू असतानाच भुर्जीखाँ यांच्या एक शिष्या धोंडूबाई कुळकर्णी यांच्या वडिलांनी कॉन्फरन्सला उपस्थित राहिलेल्या सर्व गायकवादकांना आपल्या घरी एके दिवशी सकाळी चहापानासाठी बोलावले. गंमत अशी की माझ्या शेजारीच भुर्जीखाँसाहेब बसले होते. तेव्हा ती संधी घेऊन मी त्यांना म्हटले, “खाँसाहेब, फार वाईट झाले की तुमचा कार्यक्रम रद्द झाला. कारण आम्हांला तुमचे गाणे ऐकण्याची फार उत्कंठा होती. तेव्हा तुमचे गायन आता आम्हांला कसे ऐकावयास सापडेल ? ऐकण्याची तर माझी फार इच्छा आहे.” त्यावर खाँसाहेब काहीएक बोलले नाहीत. पण त्यांच्याच शेजारी कोल्हापूरचे एक खास संगीताचे षौकी, सावकार बाबूराव जमदग्नी, हे बसले होते. त्यांनी माझे बोलणे ऐकले. खाँसाहेब काही बोलत नाहीत हे पाहून जमदग्नी म्हणाले, “खाँसाहेब, गजाननबुवा काय म्हणताहेत ?” त्यावर खाँसाहेब म्हणाले, “गजाननराव म्हणत आहेत की गाणे ऐकवा.” “म्हणजे ऐकवा ना,” जमदग्नी म्हणाले. खाँसाहेब म्हणाले, “ऐकवतो. पण कोठे बसायचे ?” बाबूराव म्हणाले, “माझ्या घरी !” म्हणून त्या दिवशीच संध्याकाळी चार वाजता बैठकीला बसायचे असे ठरले. तेव्हा बाबूरावांनी सर्व गायकवादकांना त्या बैठकीला हजर राहण्याविषयी आमंत्रण केले.

भुर्जीखाँ यांच्या त्या गाण्याला, सौ. हिराबाई बडोदेकर, शमसुदीन, अझमत हुसेनखाँ, मल्लिकार्जुन, श्री. एम. एस. कानेटकर, कुमार गंधर्व आणि अर्थातच मी, असे सर्व मोठे मोठे कलावंत हजर होतो. हे सर्व पाहून मी मनात अंदाज बांधला की आज गाणे एक फार चांगले तरी होईल नाही तर अजिबात पडेल तरी. काय सांगावे, त्या दिवशी भुर्जीखाँसाहेब इतके उत्तम गायले की आम्ही सर्व लोक अत्यंत खूश झालो. मी काय, मी तर टपलोच होतो बघायला की अल्हादियाखाँसाहेबांची गायकी आपल्याला कोठे शिकावयास सापडेल ? बैठक झाल्यावर सर्वजण आपापल्या घरी गेले पण मी तेथेच थांबून राहिलो. खाँसाहेबही थांबले होते आणि गॅलरीत ते जरा पाय मोकळे

करण्यासाठी म्हणून गेले त्यांच्यामागून मीही गेलो. त्यांनी जरा आश्चर्याने विचारले की, “तुम्ही गेला नाही?” तेव्हा मी सांगितले की, “माझे आपल्याशी काम आहे म्हणून थांबलो. मला आपले गाणे फार आवडले आणि मला आपल्याजवळ गाणे शिकण्याची इच्छा आहे. आपण शिकवाल का?” तेव्हा ते लगेच म्हणाले, “शिकवीन.” तेव्हा मी त्यांना म्हटले की, “बाकीची बोलणी करण्यासाठी मी तुमच्याकडे उद्या पुन्हा येईन.” ठरल्याप्रमाणे दुसरे दिवशी सकाळी मी खाँसाहेबांकडे गेलो. खाँसाहेब हपूसचा आंबा खात बसले होते. त्यांना हपूसचा आंबा फार आवडत असे. असो.

थोड्या वेळाने त्यांचे खाणे आटोपल्यावर मी विचारले की, “खाँसाहेब, कसे कसे करायचे?” तेव्हा ते म्हणाले की, “माझा गंडा बांधावा लागेल.” मीही उत्तर दिले की, “मी गंडा अवश्य बांधतो, त्यात मला काही एक लाज वाटत नाही.” मग म्हणाले, “गंड्याच्या वेळी सव्वाशे रुपये आणि मग मासिक फी पंचवीस रुपये तुम्ही मला द्यावी.” मी मनात विचार केला की, “ज्या दर्जाचा गुण यांच्याजवळ आहे त्या गुणाच्या मानाने त्यांनी मागितलेला मोबदला हा किती अल्प आहे?” तेव्हा मी त्यांचे म्हणणे ताबडतोब मान्य आहे म्हणून सांगितले.

मी त्या वेळेला पुण्याला स्थायिक असल्यामुळे त्यांना सांगितले की, “मी आता पुण्याला जाऊन तेथील बिग्डाड मोडून इकडे घेऊन येतो.” त्याप्रमाणे पुण्याला आल्यावर मी ही गोष्ट माझ्या सौभाग्यवतीला सांगितली. पण पुण्याला बसलेली संसाराची घडी एकदम मोडून कोल्हापूरला यायला सौभाग्यवती काही तयार होईना. मी म्हणायचा, जाऊ या. ती म्हणायची, नाही. अशा आमच्या घरगुती रस्सीखेचीत दोन वर्षे निघून गेली. शेवटी दोन वर्षांनी सौभाग्यवतींना माझी भूमिका पटली आणि आमचे कोल्हापूरला जावयाचे ठरले.

अशा रीतीने सन १९४५ साली मुलांबाळांसह मी पुण्याहून कोल्हापूरला राहावयास गेलो. तेव्हा मला पाच मुले होती. कोल्हापूरच्या मुक्कामात आणखी एक मुलगी आम्हांला झाली. तिचे नाव अंबू.

कोल्हापूरला स्थायिक झाल्यावर लवकरच गंडाबंधनाचा कार्यक्रम झाला. त्याला बापूराव शाळिग्राम, गोविंदबुवा शाळिग्राम, लक्ष्मीबाई बडोदेकर, बाबूराव जोशी वकील, निवृत्तिबुवा सरनाईक, शंकरराव सरनाईक इत्यादी कोल्हापुरातील सर्व गायकवादक मंडळी हजर होती. त्या दिवशी भुर्जीखाँसाहेब फार छान गायले. असो.

अशा रीतीने माझे भुर्जीखाँ यांकडे शिक्षण सुरू झाले. पण त्यांच्या घरोप्याची गायकी इतकी वेगळी की ती मला भयंकर अवघड वाटली. मला काही ती गायकी जमेना. ज्या तऱ्हेने खाँसाहेब खानेपुरी करित त्या तऱ्हेने तालात स्वररचना फेकणे मला जमेच ना. कितीतरी प्रयत्न केला पण ही कधीच न जिकली जाणारी झटापट दोन तीन महिने चालल्यावर मी थकलो. आणि खाँसाहेबांना म्हटले, “खाँसाहेब, मला काही तुमच्या पद्धतीचा उलगाडा होत नाही तेव्हा आता मला तुम्ही दोन पलटे बांधून

शिकवा. एरव्ही माझ्या लक्षात येणार नाही.” तेव्हा त्यांनीही मला ठाय त्रितालातील दोन उपजांचे पलटे बांधून शिकवले.

मग मात्र मला लगेच गती मिळाली. त्यांच्या गाण्यातील मर्म माझ्या ध्यानात आले. त्यांचे गाणे अनाव्रात (म्हणजे मात्रेला धरून नसणारे), व कामगत तेढी, आणि शिवाय राग सर्व अप्रचलित आणि जोडराग. त्यामुळे ते गाणे फार विकट आहे. खाँसाहेबांनी मला सुमारे पंधरा नवीन राग शिकवले. उदाहरणार्थ गौरी, ललितागौरी, सावनीनट, शुद्धनट, लोकर, कामोदनट, हेमनट, जयत, रायसायकानडा.

असे शिक्षण सुरू असताना कोल्हापूरला माझी आर्थिक परिस्थिती मात्र ढासळली. पुण्याला असताना शिकवण्या करून मला तीनशे रुपये मिळत असत. पण गाणे शिकवण्याच्या जिद्दीपोटी या सगळ्यावर पाणी सोडून पाच मुलांचा संसार अंगावर घेऊन मी कोल्हापूरला गेलो. मला आत्मविश्वास होता की तेथे सुद्धा माझे असेच बस्तान बसेल. पण कोल्हापूर शहर रड्ड. तेथे लोक मला पाच रुपये फी द्यायला लागले. मी म्हटले बारा तास काम केले तर कोठे साठ रुपये मिळतील. त्यात संसार कसा चालायचा आणि शिवाय इतके तास काम केल्यावर शिकणार तरी केव्हा.

त्या वेळी मधुकर कानिटकर यांनी माझे एक मोठे काम केले. मधुकर कानिटकर हे भुर्जीखाँ यांचेच शिष्य होते. ते मुंबईच्या रेडियो स्टेशनवर अधिकारी होते. मी भुर्जीखाँ यांजकडे शिकायला येणार असे कळल्यावर त्यांना फार आनंद झाला. मी कानिटकर यांना विनवणी केली की कसेही करून मला दर महिन्याला कार्यक्रम मिळेल असे करा. तेव्हा त्यानंतर मला रेडियोचे कार्यक्रम असे मिळत की गाण्याचा कार्यक्रम झाला की लगेच एक दोन दिवस मध्ये सोडून व्हायोलिनचा कार्यक्रम असे. असे दर महिन्याला माझे दोन कार्यक्रम होत. यामुळे माझी आर्थिक बाजू सावरली आणि मला भुर्जीखाँ यांच्याकडे व्यवस्थितपणे शिकता आले.

त्या वेळेला रेडियोवर मला कार्यक्रमाची विदागी पंचाहत्तर रुपयेच मिळत असे. एकदा आमचे स्टेशन डायरेक्टर बी. पी. भट्ट म्हणून होते त्यांच्याकडे माझा कॉन्ट्रॅक्ट फॉर्म गेला. त्यांनी बघितले की फी फक्त पंचाहत्तर रुपये ! त्यांनी मला विचारले की विदागी इतकी कमी कशी ? मी त्यांना म्हटले, “आता काय सांगणार ! मी अनेक वेळा फी वाढविण्याविषयी अर्ज केला पण कोणी दखलच घेतली नाही. मग आम्ही काय करणार ? आम्ही पडलो गरजू. म्हणून येतो पंचाहत्तर रुपयांवर गायला.” हे ऐकल्यावर त्यांनी दिल्लीला पत्रव्यवहार करून ताबडतोब माझी विदागी वाढवून दिली. या गोष्टीचीही मला माझी आर्थिक बाजू सावरण्यास मदत झाली.

मी मुंबईला रेडियोच्या कार्यक्रमासाठी म्हणून आलो की काका रानडे यांजकडे उतरत असे. रानडे यांचा माझा प्रथम संबंध १९३४-३५ साली आला. सोमण विल्डिंगमध्ये ते माझ्या शेजारीच राहात असत. त्यांना गाण्याची हौस फार. आम्ही जेव्हा गायला बसायचे तेव्हा हे गॅलरीत उभे राहून ऐकत राहायचे. मी त्यांना म्हटले, “अहो, गॅलरीत

का उभे राहता ? तुम्हाला षौक असेल तर आत येऊन बसा ना. आमचे काही विघडत नाही.” तिथपासून आमचा त्यांचा स्नेह सुरू झाला तो आजपर्यंत इतका वाढत गेला की काका रानडे म्हणजे जणू काय माझे थोरले बंधूच आहेत. स्वभावाने फार चांगले आहेत.

एकदा मुंबईला आलेला असताना मी काकांना म्हटले, “काका, माझे पैशाचे बस्तान काही नीट बसत नाही.” कोल्हापुरची शिकवण्यांची हकीकत सांगितली. तेव्हा त्यांनी मला एक कल्पना सुचवली. “बुवा, तुम्ही रेडियोच्या कार्यक्रमासाठी येता. त्याला धरून आणखी आठ दिवस मुकाम वाढवा. आणि इथे शिकवण्या करा.” मलाही ती कल्पना पसंत पडली, आणि सांगायची गोष्ट म्हणजे आम्ही बोलल्यानंतर एक तास गेला नाही तोच मला तीन शिकवण्या आल्या. परमेश्वरी योजनाच म्हणा ना ! परमेश्वरी योजना म्हणून काही ह्या जगात आहे. शिकवण्याही चांगल्या आल्या. बटूकभाई सोळंकी (नगीनदास सोळंकी) हे त्यांपैकी एक विद्यार्थी शंभर रुपये फी देत असत. आणखीही दोन विद्यार्थी होते. अशा रीतीने माझे बस्तान पुन्हा व्यवस्थित बसले. शिकवण्या व रेडियोचे कार्यक्रम मिळून मला चारशे रुपये मिळू लागले, कारण कोल्हापूरहून येण्यात पन्नास रुपये खर्च व्हायचे. शिवाय वर्षातून मला दहापंधरा प्रोग्रॅम मिळायचे त्यांचा मला आधार असे.

येथे मुद्दाम नमूद करण्यासारखी गोष्ट म्हणजे भुर्जीखॉं यांचा स्वभाव अतिशय दिलदार होता. या त्यांच्या उदार वृत्तीचे उदाहरण म्हणजे मी जेव्हा पंधरा दिवस शिकवण्यासाठी राहू लागलो तेव्हा मला खॉंसाहेबांकडे शिकायला पंधराच दिवस उरत. म्हणून मी खॉंसाहेबांना विचारले की मला जर आता रोज दोन वेळा शिकविले तर माझ्यावर फार उपकार होतील. असे मी म्हणताच खॉंसाहेबांनी ताबडतोब कबूल केले. आणि त्या दिवसापासून मला सकाळी नऊ ते अकरा-साडेअकरा आणि संध्याकाळी चार ते सहा साडेसहा असे ते मला चार ते पाच तास शिक्षण देत असत. आम्हांलाच तंबोरा वाजवून वाजवून कंटाळा यायचा इतके शिकवायचे. त्यांच्या शिकवण्याचा मला फार फायदा झाला.

त्या वेळी माझी पत्नी क्षयाने आजारी झाल्यामुळे घरात फार अडचण निर्माण झाली पण त्या वेळी विष्णू सप्रे म्हणून एक इमानी शिष्य बरोबर होता. तो घरातील स्वयंपाक-पाण्यासहित सर्व काम करायचा. हा सप्रे आता फिल्म इंडस्ट्रीमध्ये असतो. आणि आता खूप पैसे त्याने मिळविले आहेत.

कोल्हापूर मुक्कामातील काही विशेष प्रसंग

मी कोल्हापुरला भुर्जीखॉं यांच्याकडे शिकत असताना, कोल्हापूर येथील मला ओळखणारी काही रसिक तज्ज्ञ मंडळी, कोल्हापुरात थिरकवॉं खॉंसाहेब कधी येणार म्हणून वाटच पाहात होती. कारण मी लयदार वाजवणारा आहे हे तज्ज्ञ लोक जाणत होते. तसा योग सन १९४८ साली आला. तेव्हा कोल्हापूरच्या लोकांनी देवल क्लबतर्फे एक

म्युझिक कॉन्फरन्स भरविली होती. बाबूराव गोखले हे देवल क्लबचे सेक्रेटरी होते. त्या कॉन्फरन्समध्ये थिरकवाँ, बालगंधर्व, बडेगुलाम अल्लीखॉ, अमीरखॉ, सिद्धेश्वरीबाई, वगैरे मोठमोठ्या कलाकारांचे कार्यक्रम ठेवले होते. तीन दिवस कॉन्फरन्स होती. सगळ्यांबरोबर तबल्याच्या साथीला थिरकवाँच होते. थिरकवाँ साथीला आहेत याचेच एक प्रकारचे दडपण प्रत्येकाच्या मनावर आले होते. यामुळे तिन्ही दिवस एकंदर सर्व कलाकारांचे कार्यक्रम वेतावेताचे झाले. सर्वजण थिरकवाँना दबकूनच गायले. माझा काही कॉन्फरन्स-मध्ये प्रोग्रॅम नव्हता. पण चौथ्या दिवशी बालगंधर्वांचा सत्कार ठेवला होता. त्या सत्कारामध्ये माझा थिरकवाँच्या साथीबरोबर पाऊण तास कार्यक्रम ठेवला होता. बालगंधर्वांचा सत्कार असल्यामुळे पॅलेस थिएटरमध्ये इतकी गर्दी झाली होती की एकदोन हजार माणसे बसतील एवढ्या जागेत तीनचार हजार माणसे जर खेटून बसली तर जसे दिलेल तसे ते दृश्य होते.

मला आठवते की मी त्यावेळी झपतालात देस राग वाजवला होता. वाजवायला लागून पाचदहा मिनिटे होत आहेत न होत आहेत तोच मी लयकामाला सुरवात करताच खॉसाहेबही माझ्याबरोबर निघायला लागले, तेव्हा मिनिटामिनिटाला मला टाळ्या मिळू लागल्या. मी बरोबर येत होतो आणि खॉसाहेबही बरोबर येत होते म्हणून नव्हे तर तीन दिवस ज्या तबलजीने कोणास 'चैन' येऊ गाऊ दिले नाही, ज्याच्या दडपणामुळे कोणी जमून गाऊ शकले नाही, त्या उस्तादाला दुसरा पण एक उस्ताद भेटला या गोष्टीबद्दल प्रत्येकाला मनातून आनंद झाला. या घटनेमुळे कोल्हापुरात एका रात्रीत मला फार प्रसिद्धी मिळाली, इतकी की माझ्या कार्यक्रमाला हजर नसलेले, कदम नावाचे माझे एक स्नेही, दोन दिवसांनी बाहेरगावाहून कोल्हापूरला जे आले त्यांना भेटलेल्या प्रत्येक माणसाने सांगितले की, "तुम्ही चान्स गमावला, गजाननरावांनी फार अप्रतिम वाजवले." वगैरे. तेव्हा कदम मला म्हणाले, "काय गजाननराव, एका रात्रीत तुम्ही यक्षनगरीसारखी कीर्ती करी काय मिळविलीत?" तेव्हा मी त्यांना वरील सर्व हकीकत कथन केली.

थिरकवाँबरोबरच्या वादनाचा दुसरा एक किस्सा

वरील पॅलेस थिएटरमधील कार्यक्रमाच्याच सुमारास कोल्हापुरातील अगदी खास जाणकार मंडळींनी मुदाम देवल क्लबमध्ये माझा व थिरकवाँ यांचा एक दिवस दुपारी कार्यक्रम घडवून आणला. कोल्हापुरला मुरगीकोंबड्यांची झुंज फार 'पॉप्युलर' आहे. तेव्हा गजाननराव आणि थिरकवाँ या दोघांना भिडवून द्यावे आणि गंमत पाहावी असा सर्व मंडळींचा बेत होता.

एकायला अगदी निवडक लोक होते. पंचवीस ते तीसच श्रोते असतील पण सगळे जाणकार गवय्ये बजवय्ये. प्रोफेसर बी. आर. देवधर, भानुदास गुरव, गणपतराव डवरी, बाबूराव शालिग्राम, वगैरे तालज्ञ मंडळी त्या कार्यक्रमाला हजर होती.

दुपारी चार वाजता आम्ही वाजवायला बसलो आणि मी माझा एक 'चढलेला' आणि आवडता असा मुलतानी राग सुरू केला. ठाय त्रितालात वाजवत होतो. काही वेळा काय व्हायचे की खॉसाहेब, लय ठाय असल्यामुळे, चार मात्रांचे चार खंड झाल्यावर सभेला यायच्या ऐवजी स्मरण न राहून तीन खंडांनंतरच म्हणजे तेराव्या मात्रेवरच सम टाकायचे. मी मात्र पुरे चार खंड झाल्यावरच सम टोकायचा. असा प्रसंग चाललेला असताना बापूराव शाळिग्राम हे श्रोत्यांमध्ये होते त्यांनी दोनतीनदा खॉसाहेबांनाच वाहवा दिली. तेव्हा मला किंचित राग आला. कारण खॉसाहेबांचे चुकले होते म्हणून नव्हे. कारण कितीही मोठा कलाकार असला तरी तो चुकू शकतो. ते वेळेवर अवलंबून असते. मी स्वतः खॉसाहेबांना महान तबलजी म्हणून फार मानतो. तो प्रश्न नाही. पण वाहवा घायचीच तर मग जो बरोबर येत आहे त्याला का नाही ? जो चुकला आहे त्याला का ? तेव्हा दोनतीनदा हा प्रकार झाल्यावर मी बापूरावांना म्हटले, "बापूराव तुम्हांला वाहवा घायची असली तर तुम्ही हातांनी ताल पकडून मग द्या किंवा तसे करावयाचे नसेल तर मग वाहवा देऊच नका. स्वस्थ राहा." हे ऐकताच वातावरण जरा गंभीर झाले. ते मोडण्यासाठी खॉसाहेब म्हणाले, "ताल पकडनेकी क्या जरूरत है ? ताल तो सबके दिल में होता है." तेव्हा मीही तितक्याच शांततेने जबाब दिला की, "ताल जरूर सबके दिल में है लेकिन हातमें ताल पकडनेसे मालूम हो जायगा की कौन सच्चा आ रहा है और कौन झूठा ?" तेव्हा प्रसंगाला वादाचे स्वरूप आलेले दिसताच काही मंडळींनी मध्ये पडून वाद मिटवला. कारण प्रत्यक्ष थिरकवांचे आणि माझे काही हे भांडण नव्हते. हे तालासुराचे भांडण होते. आणि एखादा कलाकार अशा तऱ्हेची जुगलबंदी सुरू असताना चुकला तरी त्याचा मोठेपणा काही तेवढ्यानेच कमी होत नाही. तेव्हा आमचे वाजवणे लगेच पुन्हा सुरू झाले. आणि दहा मिनिटेच मी वाजवले असेल तोच थिरकवां माझ्यावर इतके खूश झाले की वाजवता वाजवता तबलाडग्यावर हात ठेवला आणि सर्व मंडळींना उद्देशून म्हणाले, "हमने बहोत कलाकारोंके साथ बजाया है लेकिन ऐसा बेडर कलाकार हमने देखा नहीं." असो.

जालंदर कॉन्फरन्स

मी भुर्जीखॉसाहेबांकडे शिकायला लागल्यानंतर सुमारे एक वर्षांनंतर, भुर्जीखॉ यांचे वडील अल्लादियाखॉसाहेब हे मुंबईला फार आजारी पडले, त्यामुळे भुर्जीखॉसाहेब कोल्हापूर सोडून सहा महिने मुंबईस राहावयास गेले. त्या अवधीत कोल्हापूरला एकलकोंडेपणाने राहण्यापेक्षा दौरा काढावा असे माझ्या मनात आले. तेव्हा मी लाहोर, अमृतसर, दिल्ली, जालंदर इत्यादी ठिकाणी दौरा काढला. लाहोरला गांधर्व महाविद्यालयात उतरलो. तेथील प्रिन्सिपॉल श्री. जनार्दन पेठे म्हणून होते, त्यांच्या मदतीने मी लाहोर येथे एक महिनाभर मुक्काम केला. त्या वेळी लाहोरमध्ये माझे दहाबारा कार्यक्रम झाले.

डिसेंबर महिन्यात जालंदर येथे एक मोठा उत्सव भरत असतो, त्या उत्सवाला तिकडे मेळा असे म्हणतात. तोलाराम म्हणून साधू होऊन गेले त्यांची पुण्यतिथी त्या वेळी साजरी होते आणि त्या निमित्ताने गाण्याबजावण्याचे सर्व कार्यक्रम होतात, कारण स्वतः तोलाराम हे गाण्याचे फार घौकी होते. आणि ते जिवंत असताना ते स्वतः गाण्याचे जलसे भरवीत असत तोच प्रघात पुढे त्यांनी समाधी घेतल्यानंतर चालू ठेवला गेला.

तेव्हा जनार्दन पेठे मला म्हणाले, “बुवा, तुम्ही जालंदरला अवश्य जा. पण तेथील श्रोते फार चोलंदळ आहेत. गाणे पसंत पडले तर अगदी उत्तम तऱ्हेने ऐकतात. पण पसंत जर पडले नाही तर टाळ्या वाजवून उठवतात.” मी विचार केला की मी उत्तम गाऊ शकेन. पण माझ्या आवाजाची त्या वेळी तक्रार होती. म्हटले आवाज लागला तर बरे आहे नाहीतर कंत्रक्ती. पण मी नित्यनियमाने गाण्याची मेहनत करीत असल्यामुळे मला एक तऱ्हेचा आत्मविश्वास वाटत होता त्यामुळे मी जालंदरला जावयाचे ठरविले. जनार्दन पेठे माझे प्रेमी होते. ते स्वतः मला जालंदरला घेऊन गेले, आणि त्यांनी उत्सवाच्या चालकांशी माझी ओळख करून दिली.

त्या वर्षी उत्सवाला विनायकबुवा पटवर्धन आणि पाध्येबुवा आले होते. तेव्हा विनायकबुवांना मी विनंती केली की, “तुम्ही इकडे पुष्कळ वर्षे येता तेव्हा तुम्ही माझी ओळख करून द्या. म्हणून तुम्ही आधी गावयास बसा आणि मी तुमच्यानंतर किंवा पाध्येबुवांनंतर बसेन.” विनायकबुवांनी माझे म्हणणे मान्य केले आणि त्यांचे गाणे संपल्यावर त्यांनी माझी श्रोत्यांना ओळख करून दिली. विनायकबुवांनी मला संपूर्णपणे मदत केली आणि त्यांचा एक शिष्य व त्यांचा मुलगा हेच माझ्या मागे तंत्रोन्माच्या साथीला बसले होते.

मी गायला बसलो आणि ‘आ’ लावला. आवाज प्रसन्न होता ! मी आतून खूश झालो की आज गानदेवता माझ्यावर प्रसन्न दिसते.

छायानट रागातील, झुमरा तालातील, एक उत्कृष्ट ख्याल आहे ‘करत हो’ तो ख्याल म्हणण्यास मी सुरवात केली. आणि अशी मजा की मी ख्याल म्हणून ससेवर येताच, तेथे जमलेल्या एकंदर तीन-चार हजार श्रोत्यांनी एकदम वाहवा दिली. मग मला एकदम आत्मविश्वास आला की श्रोत्यांना आपले गाणे पटते आहे, आणि त्यांना गाणे समजते आहे आणि आवडते आहे. श्रोत्यांमध्ये त्या वेळी सलामतअल्ली नझाकतअल्ली हेही होते असे मला आठवते. त्यांचे वय सुमारे पंधरा सोळा वर्षांचे असेल.

माझे गाणे इतके उत्तम रंगले की, माझे गाणे संपून मी उठलो आणि जिथे प्रेक्षक बसतात तेथे जाण्यासाठी निघालो तोच पाध्येबुवा प्रेक्षकांमध्ये बसले होते तेथून स्टेजकडे आपले गाणे सुरू करण्यासाठी म्हणून येण्यास निघाले तेव्हा त्यांची व माझी मध्येच गाठ पडली, तेव्हा त्यांना राहावले नाही आणि त्यांनी मला एकदम कडकडून मिठी मारली आणि म्हणाले की, “किती उत्तम गायलास आज !” इतके माझे गाणे चांगले झाले.

पुनश्च मुंबई मुक्काम आणि शिष्यपरिवार

माझा कोल्हापूर येथील मुक्काम संपण्याची वेळ आली त्या वेळची घटना अनन्य-साधारण अशीच बडली. मी कोल्हापूर सोडणार ही गोष्ट खॉसाहेबांना सांगायची कशी असा मला प्रश्न पडला. पण मग काही दिवसांनी धाडस करून मी त्यांना म्हणालो की, “खॉसाहेब, आता मला नाइलाजास्तव कोल्हापूर सोडणे भाग पडणार आहे. कारण प्रपंचाची काही तरी व्यवस्था लावणे मला जरूर आहे. त्यासाठी पैसे मिळविण्याकरता मला मुंबईला जावयास पाहिजे. म्हणून मी आता कोल्हापूर सोडतो.”

तेव्हा खॉसाहेब म्हणाले की, “ज्या गोष्टीकरता तुम्ही आला होता, ती गोष्ट तुम्हांला पोटभर मिळाली का ?” मी म्हटले, “पोट भरले; कारण खरोखरच चार वर्षांत मला फार शिकायला मिळाले. पण संगीत विद्या म्हणजे अपरंपार सागर आहे. त्यामुळे हे शिक्षण कधीच संपणे शक्य नाही. त्याला मर्यादा नाही. म्हणून ती मर्यादा आपणच घालून ध्यायला पाहिजे.” असे सांगून मी कोल्हापूर सोडायचे ठरवले. प्रत्यक्षात मी आता दुसऱ्या दिवशी जाणार असा दिवस आल्यावर मी पुन्हा खॉसाहेबांना भेटायला गेलो.

तेव्हा आम्ही दोघेही लहान मुलांसारखे दसादसा रडायला लागलो. इतके आम्हांला दोघांना एकमेकांच्या वियोगाचे दुःख झाले. आपण आता विद्येला पारखे होणार या भावनेने मी हाळून गेलो आणि इतक्या दुःशा, भाविक आणि तयार शिष्याची आणि आपली ताटातूट होणार म्हणून त्यांना रडू कोसळले. असो.

अशा रीतीने माझा मुक्काम मुंबईला काका रानडे यांच्याकडे होऊ लागला. कोल्हापूर सोडण्याच्या अगोदर काही काळ, पंधरा दिवस कोल्हापूर आणि पंधरा दिवस मुंबई आणि कोल्हापूर सोडल्यावर पंधरा दिवस मुंबई आणि पंधरा दिवस औंधला आपल्या घरी, असा माझा राहाण्याचा कार्यक्रम सुरू झाला.

काका रानडे हल्लीच्याच त्यांच्या जागेत म्हणजे गिरगावात बनानामहॉल लेनमध्ये राहात असत. तिथे प्रथम त्यांचा मुलगा बिजू ऊर्फ अशोक यास मी शिकवावयास सुरुवात केली. त्याला अगदी ‘सारेगम’ पासून सुरुवात करून बरीच वर्षे मी शिकवले. हल्ली अशोक रानडे हे मुंबई विश्वविद्यालयाने सुरू केलेल्या संगीत विभागाचे डायरेक्टर आहेत. ते उत्तम संगीत-समीक्षकही आहेत.

दुसरा त्या वेळचा शिष्य म्हणजे लिमये. ह्या लिमयेची माझ्यावर फार भक्ती. १९४७ पासून माझ्याकडे गाणे व व्हायोलिन शिकत होता आणि सहवासही करीत असे. पुढेही मधून मधून येत असे. लिमयेचा हात चांगला आहे.

बटुकमाई (नगीनदास) सोळंकी ही माझी त्यावेळची प्रमुख शिकवणी. त्यांच्या वडिलांच्या आर्थिक परिस्थितीनुसार ते मला भरपूर फी देत. त्यांनी संगीत हा व्यवसाय-धर्म म्हणूनच स्वीकारला होता. त्यामुळे ते मुंबईला शिकतच पण माझ्याबरोबर औंधला येऊनही राहात असत आणि अशा तऱ्हेने महिन्यातून तीस दिवस त्यांना शिक्षण मिळे.

आणि तेसुद्धा दोन-दोन तीन-तीन तास. हे बटुकभाई माझ्याकडे आठ वर्षे शिकले आणि हल्ली राजकोट येथे संगीत अॅकॅडमीमध्ये व्हायोलिनिस्ट म्हणून असतात.

त्या वेळी माझ्याकडे शिकायला आलेली वामनराव केतकर ही दुसरी व्यक्ती. गोरेगाव येथील माझे एक शिष्य आणि नातेवाईक श्री. राजाभाऊ देसाई हे ४८-४९ साली वामनरावांना घेऊन रानड्यांकडे भेटायला आले. केतकर तत्पूर्वी वर्ष दीड वर्ष राजाभाऊंकडेच शिकत असत आणि लहानपणी धुंडिराज पलुस्कर यांच्याकडे थोडे व्हायोलिन शिकले होते. तेव्हापासून केतकर माझ्याकडे शिकत आहेत.

मी सर्व विद्यार्थ्यांना सांगायचा की गाणे शिकल्याशिवाय व्हायोलिन चांगले वाजवता येणार नाही. माझ्या वाजविण्याचा मुख्य आधार गाणे हा आहे. त्याप्रमाणे मी वामनरावांना पण सांगितले की, “व्हायोलिन वादनाचे तंत्र तुम्हाला अवगत आहे ते शिकवायला नको; पण संगीत हा विषय समजावयास हवा, त्यासाठी तुम्हाला गाणे शिकले पाहिजे.” त्याप्रमाणे ते माझ्याकडे गाणे शिकले.

त्यांच्याचबरोबर त्यावेळी मुंबई रेडियो स्टेशनवरील असिस्टंट डायरेक्टर श्री. मधुकरराव कानिटकर हेही ४९-५० साली शिकत असत. लिमये, केतकर आणि कानिटकर असा तो क्लास गायवाडीतील माझे गुरुबंधू बाबूराव गोडबोले यांच्याकडे संध्याकाळी साडेपाच ते साडेसहा-सातपर्यंत चालायचा.

मग त्यातल्या त्यात जे हुशार आणि मेहनती विद्यार्थी असतील त्यांना मी सांगायचा की केवळ एक तासाच्या सहवासाने काही भागायचे नाही. मी आता येथून रानड्यांकडे शिकवायला जातो आणि तेथून पुढे सौ. कौसल्या मंजेश्वर यांना शिकवायला जातो तेथेही माझ्याबरोबर येऊन शिक्षणाचे श्रवण केले पाहिजे. कारण गाणे ही श्रवणविद्या आहे !

ह्या माझ्या सूचनेप्रमाणे या दोन्ही शिकवण्यांच्या वेळी केतकर आणि लिमये हे दोघे येत असत. त्या वेळी पुत्रु देविदास जोशी आणि रघू काळे हेही माझ्याकडे काही दिवस शिकले होते. पैकी पुत्रु देविदास जोशी रेडियोवर व्हायोलिन वाजवतात. नंतर माझी ऑल इंडिया रेडियोवर नेमणूक होऊन माझी इंदूर रेडियो स्टेशनवर बदली झाली त्यामुळे मुंबईकर शिष्यांचे शिक्षण दहावारा वर्षे स्थगित झाले.

रेडियोवर सहागार

बाबन्-त्रेपन्न साली केव्हातरी मला नॅशनल प्रोग्रॅमसाठी दिल्लीला बोलावणे आले. त्यासाठी मी दिल्लीला गेलो. मिनिस्टर बी. व्ही. केतकर हे संगीताचे अत्यंत प्रौढी. नॅशनल प्रोग्रॅम ऐकायला सुद्धा स्टुडियोमध्ये यायचे. माझ्या कार्यक्रमाच्या दिवशीही ते आले. पंधरा दिवसांचा मुक्काम करण्याच्या इराद्याने नॅशनल प्रोग्रॅमच्या आधीच दोन दिवस मी दिल्लीला जाऊन पोचलो.

त्या वेळी सौ. सुमतीबाई मुटाटकर या म्युझिक डायरेक्टर म्हणून दिल्ली रेडियो स्टेशनवर होत्या. त्यांच्याकडे म्युझिक खाते सोपवलेले होते. बाई स्वभावाने अतिशय

चांगल्या. मी साहजिक कार्यक्रमाच्या आदल्या दिवशी त्यांना रेडियो स्टेशनवर भेटावयास गेलो.

अवांतर गप्पा झाल्यावर मला त्यांनी विचारले, “किती दिवस राहणार ?” मी म्हटले, “पंधरा दिवस राहण्याचा बेत आहे.” बाई म्हणाल्या, “या पंधरा दिवसांत मला आपण शिकवाल का ?” मी म्हटले, “पंधरा दिवसांत संगीत येतं का ?” “तसं नाही हो,” त्या म्हणाल्या. “काही चिजा, काही तुमच्या तानांच्या जाती, असे काही नोटेशन करून मी घेईन.” “हां ! हे कबूल !” मी म्हटले. “तुम्ही म्हणता तसे करता येईल; मेहनत कशी करावी त्याची माहिती घेऊ शकाल. संगीताबद्दल काही विचार-विनिमय माझ्याशी करू शकाल.”

न्यू दिल्ली अफाट शहर. प्रत्येकाच्या घरी जायचे म्हणजे सात-आठ मैलांचे अंतर. म्हणून मी त्यांना म्हटले, “तुमची मोटार आहे. मोटार पाठवलीत तर मी येईन.” ते त्यांनी कबूल केले. आणि मी वेळ ठरवून त्यांच्याकडे रोज जाऊ लागलो. केसकरसाहेबांची आणि सुमतीबाईंची दाट ओळख. कारण रातंजनकरांविषयी केसकरांना फार अभिमान आणि त्यांच्याकडे शिकत असल्यापासून त्यांनी सुमतीबाईंना बघितलेले होते. यामुळे सुमतीबाई केसकरांकडे पुष्कळ वेळा गप्पा मारावयास जात असत.

एकदा सुमतीबाई केसकरांना म्हणाल्या, “हल्ली गजाननबुवा मला गाणे शिकवायला येतात.”

“हो हो ! ते फार चांगले गातात असं मी ऐकलंय. मला गाणं ऐकवतील का ?” केसकरांनी विचारले.

सुमतीबाई म्हणाल्या, “मी विचारीन.”

त्याप्रमाणे दुसरे दिवशी मी शिकवायला गेलो तेव्हा शिक्षण झाल्यानंतर मला सुमतीबाई म्हणाल्या, “केसकरसाहेब तुम्ही गाणं ऐकवाल का म्हणून विचारीत होते.”

माझा पूर्वीपासूनचा एक नियम आहे. मला कोणी म्हटलं की “मला तुमचे गाणे किंवा वादन ऐकावयाचे आहे” तर मी कधी कोणाला नाही म्हटले नाही. मी विचार करायचा की नाहीतरी घरात बसून आम्ही गातच असतो. दुसऱ्यांकडे गायला गेल्यावर ते तंबोरे आणतात, तंबोरे वाजवणारे आणतात, तबलजी आणतात. एक मैफलीचे स्वरूप येते आणि अनायासे चांगली मेहनत होते. म्हणून मी सुमतीबाईंना लगेच ‘होय’ म्हटले.

सुमतीबाईंनी केसकरांना कळविले आणि एक दिवस ठरला. त्या दिवशी मी त्यांच्याकडे गाण्यासाठी म्हणून गेलो. जाताना सुमतीबाईंच्या मोटारीत मी ‘रायसा कानड्याचे’ सूर गुणगुणत होतो. ते ऐकून सुमतीबाई म्हणाल्या, “बुवा, आज तुम्ही जे ऐकवाल ना, ते ग्वाल्हेर घराण्याचे गाणे ऐकवा.” त्यांना ग्वाल्हेर घराण्याविषयी फार अभिमान आहे.

मी म्हटले, “अहो फारच छान. आंमचे खरे गाणे ग्वाल्हेरचेच. हाडीमाशी खिळलेलीच गोष्ट आहे ती. घरचेच गाणे ते. बाहेरचे आम्ही कितीही जरी शिकलो

तरी तो आमचा षौक म्हणून आहे. माझे खरे गाणे जर ऐकायचे असेल तर ग्वाल्हेरचेच व ते मी उत्तम ऐकू शकतो. ह्याचा अर्थ असा नाही की मी इतर घराण्यांचे गाऊ शकत नाही. मी अल्लादियावाँ यांच्या घराण्याची गायकीसुद्धा उत्तम गाऊ शकतो. माझ्या मागे लोकांनी केलेली माझी स्तुतीही माझ्या कानी आली आहे की जयपूर घराण्याचे गाणे गाताना 'ग्वाल्हेर' त्यात येत नाही आणि ग्वाल्हेरचे गाताना 'जयपूर'चे गाणे त्यात मिसळत नाही. अहो हे निरनिराळे ठेवणे फार कठीण आहे. मला विचारतात, 'हे तुम्ही निरनिराळं कसं ठेवलं?' मी म्हणतो, 'परमेश्वराची कृपा!' मी मुद्दाम त्यासाठी काही कष्ट करतो असे नाही. आपोआप जसे सुचते तसे गातो. खिचडी होत नाही हे नशीब."

तेव्हा सांगायची गोष्ट म्हणजे केसकरांकडे गायला गेले आणि सगळे ग्वाल्हेरचे गाणे ऐकवले. पुरिया राग गायलो होतो. बाकीचे मात्र आठवत नाही. ते माझ्या गाण्यावर एवढे खूश झाले ! किती खूश झाले ते ऐका.

चहापाणी होऊन आम्ही घरी आलो. दुसऱ्या दिवशी मी सुमतीबाईंकडे शिकायला गेलो. तास-दीडतास शिकविले. त्यांनी त्या दिवशी मला जेवायला बोलावले होते. जेवताना खूप गप्पा झाल्या. त्यांनी विचारले, "बुवासाहेब, रेडियोवर तुम्हाला नौकरी मिळाली तर कराल का?" तेव्हा मी हसलो.

त्या म्हणाल्या, "हसता का?"

मी म्हटले, "अहो 'ए' कशाशी खातात आणि 'बी' कशाशी खातात हे मला कळत नाही आणि मी रेडियोवर काय दगडं नौकरी करणार ? अहो मी अशिक्षित गवई मनुष्य. नौकरी काय करणार ?"

आमच्या ध्यानीमनीही नाही की आम्हांला रेडियोवर नौकरी मिळेल. मॅट्रिकसुद्धा नाही. फक्त मराठी चार इयत्तांचे शिक्षण. स्वप्नातसुद्धा कोणी सांगितले असते की रेडियोवर नौकरी मिळेल तरी विश्वास बसला नसता. आणि या बाई विचारतात की रेडियोवर नौकरी कराल का ? म्हणून हसायला लागलो. तेव्हा त्या म्हणाल्या, "हसू नका." तुम्हाला जे संगीताचे ज्ञान आहे त्या ज्ञानाचा आम्ही उपयोग करून ध्यावयाचे ठरविले आहे."

"म्हणजे काय ?" मी म्हणालो. "मला तुम्ही सविस्तर सांगा म्हणजे मला शक्य असले तर मी करीन."

त्या म्हणाल्या "पहिली गोष्ट, 'प्लॅनिंग' करायचे, म्हणजे रेडियोवर जे संगीताचे कार्यक्रम होतात त्यांची आखणी करावयाची."

मी म्हटले, "प्लॅनिंग आम्हीही करू शकू ! त्याच्यात काय अवघड आहे ? आणि सध्याचे प्लॅनिंग एक्झिक्युटिव्ह नुसतेच शालेय शिक्षण घेतलेले असल्यामुळे जे प्लॅनिंग करतात त्यापेक्षा आम्ही नक्कीच जास्त चांगल्या रीतीने करू शकू ! कारण आम्हांला गाणे कळते आहे. प्रत्येक गाणारा किती कसाने गातो; त्याची 'लेव्हल' किती आहे;

हे आम्हांला जसे कळेल तसे एम. ए. झालेल्या माणसास काय कळणार ?” म्हणून मी म्हटले, “आनंदाची गोष्ट आहे.”

पुढे त्या म्हणाल्या, “तंबोऱ्याच्या तारा बरोबर आहेत की नाहीत, त्यांची जव्हारी नीट काढली आहे की नाही, स्टाफ आर्टिस्ट वेळच्यावेळी येतात की नाही, साथ नीट करतात की नाही. तसेच आणखी काही संगीताच्या बाबतीत सुधारणा करायच्या असतील तर त्या सुचवू शकाल.”

या संबंधात मी रेडियोवर नौकरीला लागल्यावरची गोष्ट आठवते. त्या वेळी कानिटकर आणि दीक्षित होते त्यांना मी म्हटले की नॅशनल प्रोग्रॅम जसा होतो त्याच धर्तीवर आपण एक रीजनल प्रोग्रॅम महाराष्ट्रापुरता म्हणून करू-जो हल्ली दर मंगळवारी ‘संगीत सभा’ म्हणून होतो. ही सूचना मी प्रथम केली होती. सांगायचे म्हणजे ही रीजनल संगीतसभेची कल्पना ही माझी कल्पना आहे. पण त्या वेळी काही कारणामुळे ती कल्पना मूर्त स्वरूपात येऊ शकली नाही.

सुमतीबाईंना मी म्हटले की, “ही कामे माझ्याने होतील. पण पगार काय देणार ?” त्या म्हणाल्या, “पगार पाचशे रुपये देऊ.” मला संवळतीही किती दिल्या होत्या. ऑफिस टाइमप्रमाणे साडेदहाला काही जायला नको. आपला रियाज करून, शिकवण्या करून दुपारी दोन ते पाच अगर सहा वाजेपर्यंत तीन-चार तास जावयाचे.

मी म्हटले की इतक्या आरामाने जर पाचशे रुपये मला मिळणार असतील तर फारच उत्तम ! शिवाय त्या वेळी मला शिकवण्यांवर चार-पाचशे रुपये मिळत असत. म्हटले पाचशे आणि पाचशे हजार झाले ! मी होकार दिला.

आपले ग्रह फिरले की काय चमत्कार घडतात त्याची गोष्ट सांगतो.

दुसऱ्या दिवशी लगेच मला मिनिस्टरांनी भेटायला बोलावले. अरे ! मिनिस्टरांचे तोंड आम्हांला कधी दिसायचे नाही. ते आम्हांला बोलावतात ? अगदी आपलेपणाने बोलावतात ? गेलो मी त्यांच्या बंगल्यावर. त्यांनीही मला सर्व कामांची कल्पना दिली. मीही सांगितले की मी आनंदाने नौकरी करावयास तयार आहे.

तेव्हा ते म्हणाले, “डी. जी. तुमची गाठ घेतील. तुम्हांला कोणती वेळ सोईची असेल त्याप्रमाणे ‘अपॉइंटमेंट’ द्या.” ‘डी. जी.’ म्हणजे डायरेक्टर जनरल. सर्व स्टेशनांचे मुख्य. आता त्यांचे नाव आठवत नाही. डी. जी. नी मला विचारले, “आपण केव्हा येऊ शकाल माझ्याकडे ?”

मनात विचार आला : काय ग्रह आले नशिवात हे ?

मी कोण आणि हा केवढा मोठा साहेब ! आणि तरी मला विचारतो की ‘वेळ केव्हा आहे !’ म्हणून.

मग मीही म्हटले, “जेवणान्निवण करून येईन. एक वाजता येईन.” त्याप्रमाणे साडेबारा वाजताच रेडियो स्टेशनवर गेलो, आणि प्रथम सुमतीबाईंकडे गेलो. सुमतीबाई म्हणाल्या, “आज डी. जी. ना. भेटणार आहात ना ? पगाराचे विचारले तर आठशे सांगा.”

मी म्हटले, “तुम्ही काल पाचशे सांगितलेत, आणि आता जाताना आठशे सांगताय ! मग मी हजार सांगू का ?”

त्यावर त्यासुद्धा हसल्या आणि म्हणाल्या, “तसे काही सांगू नका. आठशेच सांगा.” मी डी. जीं. कडे गेलो. त्यांनी पुन्हा तीच सर्व कामे समजावून सांगितली. आणि म्हणाले, “तुमच्यासारखा संगीतज्ञ आम्हांला लाभतोय. तेव्हा आम्हांला फार आनंद होतोय.” शेवटी त्यांनी विचारले की, “पगार किती देऊ ?”

माझे उत्तर तयारच होते, म्हटले, “आठशे !” त्यांनी लगेच कबूल केले. आणि विचारले, “केव्हा रुजू होणार ?”

त्यावेळी स्वामीमहाराजांचा उत्सव जवळ आला होता. हे स्वामीमहाराज म्हणजे आमच्या वडिलांचे आध्यात्मिक गुरूजी. त्यांच्या स्मृतिदिनी औंधाला उत्सव होत असतो. त्यानिमित्त गाण्याबजावण्याच्या मैफली असतात. असो. तेव्हा मी मनात म्हटले की, नौकरीला लागायचे आणि लगेच रजा घ्यायची हे बरे नव्हे. म्हणून मी म्हटले, “ऑक्टोबर महिन्यात आमचा उत्सव आहे तो करून एक नोव्हेंबरपासून मी रुजू होईन.” त्याप्रमाणे १ नोव्हेंबर १९५३ पासून मी रेडियोवर नौकरीला लागलो.

माझे डी. जीं. शी वर सांगितलेले बोलणे झाले ते ऑगस्ट महिन्यात. पंधरा ऑगस्टला माझा नॅशनल प्रोग्रॅम झाला तेव्हाची ही गोष्ट.

नौकरीला लागल्यावर मला स्वतंत्र खोली, मोठे टेबल, एक खुर्ची असा थाट ! कपडेसुद्धा मी मग जरा चांगले शिवले. म्हटले, “ऑफिसर म्हणून मी आता जाणार !”

पहिल्या दिवशी दिनकरराव अमेंबल हे ट्रेनिंग रजिस्टर घेऊन माझ्याकडे आले. मी दिनकररावांना म्हटले, “दिनकरराव, काही योगायोगाने मी या खुर्चीवर बसलो आहे. पण आपले संबंध पहिल्यापेक्षाही जास्त चांगले राहतील अशा तऱ्हेने आपण वागू. तुम्ही असे समजू नका की मी कोणी तुमच्यावरचा ऑफिसर म्हणून आलोय. आपण प्रेमाने वागू या.” दिनकररावही म्हणाले, “जे जे काही सहकार्य तुम्हांला लागेल ते आम्ही देऊ.”

मग मी प्रथम माझ्या खुर्चीला खुर्ची लावून दिनकररावांना बसवले. गप्पा मारल्या. चहा घेतला. आणि मग रजिस्टर बघितले. त्याच्यात गाणारे किती आहेत, सतार वाजवणारे, फिडल वाजविणारे किती आहेत त्यांची लिस्ट होती ती बघितली. ‘ए’ क्लास आर्टिस्टला किती महिन्यांनी कार्यक्रम मिळतो इ. सर्व महिती विचारून घेतली, आणि मग मी कामाला सुरवात केली. काम म्हणजे काय ? त्यांनी ट्रेनिंग केलेलेच असे ते चेक करायचे. आणि तंबोन्याच्या तारा काय वरचेवर थोड्याच तुटतात !

काम अगदी बेताचेच. खरे सांगायचे म्हणजे ही नोकरी म्हणजे पूर्वी संस्थानिकांकडून जसा गवयांना राजाश्रय मिळत होता त्याचीच ही आवृत्ती. उत्तम कलाकाराच्या ज्ञानाचा समाजाला फायदा करून द्यायचा आणि ह्या नाही त्या मार्गाने त्याला आपली कला टिकविण्यासाठी आणि वाढविण्यासाठी प्रोत्साहन द्यायचे हाच खरा उद्देश होता.

१९५३ साली एक नोव्हेंबरला मी मुंबई केंद्रावर रेडियोमध्ये नौकरीला लागल्यावर, प्रथम मला आमचे स्टेशन डायरेक्टर होते त्यांनी सांगितले की, “रोज येऊन तुम्ही येथील कामकाज कसे चालते ते अवलोकन करा म्हणजे त्याचे तंत्र तुमच्या लक्षात येईल.” आमचे ‘पेक्स’ म्हणजे प्रोग्रॅम एक्झिक्युटिव्ह होते के. डी. दीक्षित म्हणून, त्यांनी मला कामे करण्याची तऱ्हा म्हणजे ‘प्रोसीजर’ समजावून सांगितले.

मी प्रथम प्रथम माझे जे काही मत अगर म्हणणे असेल ते तोंडी सांगायचा. दीक्षितांनी सांगितले की, “असे उपयोगी नाही, कारण वेळ पडल्यास असे म्हणतील की आम्हांला सांगितलेच नव्हते म्हणून.” तेव्हा त्यांनी सांगितले की जे काही म्हणायचे असेल ते लेखी द्यावयाचे आणि लिहिण्याची पद्धतही त्यांनी मला समजावून सांगितली. दोन-तीन महिन्यात माझ्या सर्व लक्षात आले. आणि त्याप्रमाणे मी १९५५ सालपर्यंत बाँबे स्टेशनवर काम केले.

विलायतहुसेन खाँसाहेबांचे शिष्यत्व

१९५३ साली मुंबई रेडियोवर नौकरीला लागलो त्याच सुमारास विलायतहुसेन खाँसाहेबांचे शिष्य काणेबुवा यांचे दादर येथे लग्न झाले. त्या वेळी मुंबईचे सर्व उत्तम गायक लग्नाला आले होते. संध्याकाळी लग्न झाल्यावर मग जेवण होते आणि त्यानंतर रात्रभर गाण्याचा कार्यक्रम होता. त्या कार्यक्रमांमध्ये रामभाऊ मराठे, अश्रमतहुसेनखाँ, मी, जगन्नाथबुवा पुरोहित वगैरे कलावंत मंडळी गायले. सर्वांची गाणी चांगली झाली. परंतु शेवटी विलायतहुसेन खाँसाहेब गायला बसले आणि त्यांनी असा एक राग काढला, आणि त्या रागातील चिजेचा अस्ताई-अंतराही इतका चांगला होता, आणि ते असे काही गायले की नुस्ती अस्ताई म्हटल्याबरोबर सर्वांचे गाणे त्यांनी पुसूत टाकले. तो चैता गुणकली म्हणून राग होता.

तेव्हा त्या चिजेचे आणि गाण्याचे माझ्यावर एवढे इंप्रेशन पडले की मनात म्हटले, “हेही एक मोठे विद्वान गवई आणि पुष्कळ रागरागिण्या यांना माहीत आहेत, तेव्हा यांच्याकडेही आपल्याला शिकण्यासारखे बरेच आहे.” माझी शिकण्याची लालसा जबरदस्त असल्यामुळे मी त्यांनाही विचारले, “मला शिकवा का ?” तर म्हणाले की, “गंडा बांधायला पाहिजे.” मी म्हटले, “एक सोडून दोन गंडे बांधतो. गंडा बांधण्याचा काय प्रश्न आहे ? फक्त, मी कलावंत आणि आपणही कलावंत आहा एवढे लक्षात ठेवा म्हणजे झाले. म्हणजे माझ्याकडून विदागीची जास्त अपेक्षा करू नका.” त्याप्रमाणे मला गंडाबंधनाला फार खर्च करावा लागला नाही आणि शिकवण्यासाठी ते माझ्याकडून फीसुद्धा अल्प घेत असत.

पण मी त्यांना विचारण्याचा प्रसंग झाल्यावर खाँसाहेबांचीही रेडियोवर नेमणूक झाली आणि त्यांची अपॉईंटमेंट दिल्ली स्टेशनवर झाली. त्यामुळे तो विषय तात्पुरता तिथेच तुटला.

त्यानंतर १९५५-५६ साली रेडियोच्याच कामानिमित्त दिल्लीला तीन महिने गेलो होतो. त्या वेळेला तेथे सौ. सुमतीबाई मुटाटकर यांच्या घरी गंडाबंधनाचा सोहळा झाला. तीन महिनेपर्यंत मी रोज खाँसाहेबांकडे शिकत असे. त्यानंतर ज्या ज्या वेळेला त्यांची माझी गाठ पडे, मुंबईला म्हणा, दिल्लीला म्हणा, तेव्हा तेव्हा मी त्यांच्याकडून अस्ताई-अंतरे घेत असे. वर्षातून रेडियोच्या कामानिमित्त माझ्या दिल्लीला चार तरी खेपा असायच्या आणि दर वेळेस दहा-पंधरा दिवस मुक्काम असावयाचा. मग त्या मुक्कामात सकाळी उठल्याबरोबर पहिली गोष्ट जर कोणती करायची तर सकाळी ९ वाजता खाँसाहेबांकडे जायचे, किंवा खाँसाहेब माझ्याकडे यायचे, त्यांच्याकडून तालीम घ्यायची आणि मग आम्ही रेडियोच्या कामाला जायचे. अशा तऱ्हेने खाँसाहेब ह्यात असेपावेतो मी त्यांच्याकडे शिक्षण चालू ठेवले होते.

मुंबईहून इंदूरला बदली

दोन वर्षे मुंबई रेडियोवर काम केल्यावर त्या वेळी मुंबईची हवा मला मानवेना. आणि मुंबई सोडावी असे माझ्या मनाने घेतले. म्हणून बी. व्ही. केसकर यांना एक पत्र लिहून पुणे अगर इंदूर या स्टेशनवर माझी बदली करावी अशी विनंती केली. पण माझ्या पत्राला उत्तरच आले नाही. तेव्हा मनात म्हटले की, “आमच्या पत्राची हे काही दखल घेत नाहीत.” पण एक महिन्यांनंतर मिनिस्टर मुंबईला आले तेव्हा मला त्यांनी फिल्म्स डिव्हिजनमधून निरोप पाठवला की भेटायला या. मला फिल्म्स डिव्हिजन कोठे आहे ते माहीत नव्हते. पण आमचे एस. डी. (स्टेशन डायरेक्टर) मला म्हणाले, “मलाही मिनिस्टरना भेटायला जावयाचे आहे. तेव्हा आपण बरोबरच जाऊ.” अशा तऱ्हेने मी मिनिस्टरना जाऊन भेटलो. त्यांनी विचारले, “तुमचे कसे काय चालले आहे?” तेव्हा मुंबईची हवा मला मानवत नसल्याबद्दल सांगितले. त्यावर त्यांनी विचारले, “पुणे किंवा इंदूरलाच बदली करा असे का लिहिलेले? दुसऱ्या कोणत्या स्टेशनचे नाव का लिहिले नाही?” तेव्हा मी सांगितले, “या दोन ठिकाणी मला मराठी बोलणारी माणसे सापडतील, नाहीतर इतर ठिकाणी एकदमच परके वाटेल; कारण मला हिंदी विशेष येत नाही. तेव्हा आपल्याशिवाय जगाचे रहाटगाडगे चाललेय आणि आपण मात्र मुक्याने राहावयाचे. मग जिवाला कसे करमणार? यासाठी मी लखनौ अगर दिल्ली अशा ठिकाणांची नावे लिहिली नाहीत.” हे सर्व झाल्यावर ते परत गेले आणि इंदूर स्टेशनवर माझी बदली झाल्याबद्दल एकदम ऑर्डरच आली. अशा तऱ्हेने सन १९५५ च्या ऑगस्ट महिन्यात मी इंदूरला गेलो. इंदूरला मी एक वर्षभर होतो.

ग्वाल्हेर काबीज

आमचे रेडियोचे मंत्री केसकरसाहेब हे गाण्याचे अतिशय पौकी. इंदूर स्टेशनवर असताना ते स्टेशनचे इन्स्पेक्शन करण्यासाठी ज्या ज्या वेळेला यायचे त्या प्रत्येक

खेपेला ते माझे गाणे ऐकायचे. एकदा माझे गाणे फार उत्कृष्ट झाले. त्या वेळेला त्यांच्या मनात आले की माझ्या गाण्याचा खुद्द ग्वाल्हेर येथेच कार्यक्रम आयोजित करावा. कारण ग्वाल्हेर ही एकाकाळी जरी गानपंढरी असली तरी तेथे आता कृष्णराव पंडित किंवा राजाभय्या पूंछवाले असे गायक सोडले तर खास ग्वाल्हेरची गायकी गाणारे विद्वान आणि पट्टीचे गवई उरलेले नाहीत. त्याउलट महाराष्ट्रात ग्वाल्हेर गायकी अजून जिवंत आहे. तेव्हा ग्वाल्हेरच्या सगळ्या गवयांना यांचे गाणे ऐकवले पाहिजे, असे त्यांच्या मनात आले. राजभवनमध्ये जिथे उतरले होते तिथे त्यांनी मला दुसऱ्या दिवशी भेटायला बोलावले.

मला म्हणाले, “काल तुम्ही फार चांगले गायलेत ! मी तुमचा एक ग्वाल्हेरला प्रोग्रॅम करतो.” ग्वाल्हेरला प्रोग्रॅम करावयाचा त्यांचा उद्देश काय आहे हे मी ओळखले. वर सांगितल्याप्रमाणे खुद्द ग्वाल्हेरला एक दोन गवई सोडले तर इतर जे सर्व गवई आहेत ते जरी आपल्यापरीने चांगले गाणारे असले तरी पट्टीचे नाहीत आणि त्यांच्या गाण्यामध्ये खास ग्वाल्हेरी ढंग नाही.

हे सर्व लक्षात घेऊन मीही अत्यंत विनयाने उत्तर दिले, “आपण बोलावत आहात तेव्हा मी आपली आज्ञा पाळतो आणि अवश्य येतो. पण गाण्याचे काम असे आहे की मी हमखास तुम्हांला इथे सांगू शकत नाही की मी हमखास रंग मारीनच. गाणे वाजवणे असे आहे की “रसोई और पागडी, कभी कभी अच्छी बनती है, हमेशा नहीं बन सकती है.” त्यावर ते म्हणाले, “मी बोलवीन तेव्हा तुम्ही या.” “वर” मी म्हटले, “मी येईन.”

तसा माझ्या गुणाबद्दल मला दांडगा आत्मविश्वास आहे. कोठेही मला गायला वाजवायला सांगितले तर माझ्या मनात भीती उत्पन्न होत नाही. पण कॉन्फरन्समध्ये मात्र थोडी भीती उत्पन्न होते हं ! कारण कॉन्फरन्सचा कारभारच काही वेगळा असतो. कॉन्फरन्समध्ये नाना तऱ्हेचे लोक असतात आणि श्रोतुवर्ग अफाट असतो, श्रोत्यांची दाद मिळत नाही. तंबोऱ्यांच्या आवाजांनी भरावे तसे कान भरत नाहीत, त्यामुळे सुने सुने वाटते.

एक महिन्याने आमच्या मिनिस्ट्रांचे पत्र आले की असा असा गाण्याचा कार्यक्रम ठेवलाय तेव्हा एक दिवस आधीच तुम्ही ग्वाल्हेरला या. त्याप्रमाणे मी गेलो.

त्या वेळेला मजा अशी होती की इंदूरला सातआठ महिने एकटाच राहात होतो. मंडळी व मुले औंधलाच राहात असत. त्यामुळे अनायासेच मी ब्रह्मचारी होतो. माझ्या मते ब्रह्मचर्याचा गाण्याला फार उपयोग होतो. असो. माझा आवाज या घटनेमुळे त्या वेळी अगदी उत्तम स्थितीत आणि टंच होता. शिवाय थंडीचे दिवस होते हीही गोष्ट पथ्यावर पडली. थंडीच्या दिवसांत आणखीच आवाज बरा राहतो. तेव्हा माझ्या आवाजाची तक्रार नव्हती. आवाज अगदी ठणठणीत होता.

माझ्या गाण्याला ग्वाल्हेरच्या सर्व गवयांना व ब्रजवय्यांना आमंत्रण दिले होते. हफीझखॉं सरोद वाजवणारे पण तेही गाणे ऐकायला आलेले. कृष्णराव पंडितही आलेले आणि मोठी सभा भरली होती.

मी दोन तंबोरे जुळवले. आणि तेथे एक सारंगीवाले होते. नाव आठवत नाही. पण काही उत्तम वादक सोडले तर बरेच वेळा सारंगीची साथ बेसुर होते म्हणून मी सारंगीची साथ घेतली नाही. सारंगीवाल्याने मला पुष्कळ आग्रह केला पण मी ऐकले नाही.

मी काळी दोन सूर ठेवला होता. आमचे ग्वाल्हेरचे काही खास असे राग आहेत त्यातला मियामल्हार हा एक राग आहे. असे दुसरे राग म्हणजे मारवा, यमन, भूप इत्यादी. तेव्हा मी मल्हार राग गाण्यासाठी निवडला आणि मल्हारमध्ये एक 'मोठा ख्याल' आहे 'बाजत तत बीतत' म्हणून. तो ख्याल मी सुरू केला. गाणे सुरू करून पंधरा-वीस मिनिटे झाली असतील नसतील तोच हाफीजखॉ म्हणाले, "ये तो गाना हमारा है. ग्वाल्हेरका यह गाना है." तो उसपर मैने कहा की "हम ग्वाल्हेरकेही शागीर्द हैं." मग प्रोब्रॅम रंगत गेला आणि एकंदर प्रोब्रॅम फार सुंदर झाला.

त्यानंतर दोनच दिवसांनी माझ्या वडिलांचा ग्वाल्हेरला कार्यक्रम होता. ते जो ग्वाल्हेर स्टेशनवर उतरले तोच त्यांना स्टेशनवर उतरून घ्यायला जी मंडळी आली होती त्यांनी सांगितले "बुवा, आपले चिरंजीव दोन दिवसांपूर्वी आले होते आणि असे उत्तम गायले की काय सांगाने." तसेच गावात गेल्यावर पुन्हा सर्व लोक आणि ऐकायला आलेले गर्वई लोक सांगू लागले की "तुमचे चिरंजीव अप्रतिम गाऊन गेले."

बाबांना तो आनंद आपल्या अंतःकरणात सामावता येईना म्हणून मला ताबडतोब बाबांनी एक कार्ड पाठवले. ते कार्ड मी आजपर्यंत जपून ठेवले आहे. त्याच्यात त्यांनी असे लिहिले आहे की, "मी ग्वाल्हेरला येताक्षणीच तुझी सर्व गायकांनी अगदी हृदयापासून तारीफ केली. ती ऐकून मी अगदी धन्य झालो, आणि माझे हृदय अगदी भरून आले. मला अतिशय आनंद झाला की मी तुला शिकवले त्याचे चीज झाले." असा तो विलक्षण प्रसंग घडला.

लखनौ

आमच्या मंत्र्यांना लखनौ स्टेशन फार आवडत असे. तेव्हा तेथे मी काम करावे अशी त्यांची फार इच्छा होती. म्हणून एक वर्षाने माझी बदली लखनौला झाली. लखनौला चोवीस तास हिंदी भाषेचे वातावरण असल्यामुळे मला एक असा फायदा झाला की मला हिंदी चांगल्या प्रकारे शिकावयास सापडले.

पुढे लखनौचा भयंकर उन्हाळा आम्हाला सोसेना. पण कर्मधर्मसंयोगाने माझी बदली पुन्हा मुंबईला झाली. सारखी प्रकृतीची तक्रार कशी करायची म्हणून मी बदली पत्करली. तक्रार केली नाही.

पुनश्च मुंबई

अशा रीतीने सन १९५९ साली मी मुंबईला परत आलो. मला असे वाटले की मला कल्याणला राहावयास निश्चित जागा मिळेल. तेव्हा तेथील माझे एक स्नेही

फडके यांच्याकडे उतरलो. पण कल्याणला काही मला जागा मिळाली नाही. म्हणून कल्याणच्याच जवळ डोंबिवली आहे, तेथील हवापाणी चांगले असल्यामुळे मी तेथे एक पन्थाची खोली मिळाली तेथे राहावयास सुरुवात केली, व तेथे तीन महिने काढले. नंतर त्या खोलीसमोरच्या घरामध्ये एक तीन खोल्यांची जागा मला मिळाली तेथे राहू लागलो.

डोंबिवली बरी मुंबईहून फार अंतरावर असली तरी रेडियोच्या नोकरीच्या निमित्ताने रोज मुंबईस जावेच लागे. म्हणून त्याला धरूनच मी पुन्हा मुंबईत शिकवण्या करावयास सुरुवात केली. मुंबई सोडल्यामुळे बंद झालेली पूर्वीची शिकवणी म्हणजे विजू रानडे, त्याला मी पुन्हा शिकवावयास सुरुवात केली. माहीमचे प्रभू आणि रानडे यांना दोन वर्षे शिकवले. नंतर कु. कल्पना देशपांडे आणि दादरच्या सौ. लीला डब्यु. जोशी ह्या माझ्याकडे शिकावयास आल्या.

काही वर्षांनंतर गोरेगाव येथील कुमारी जयश्री पाटकर ही माझ्याकडे शिकावयास येऊ लागली. तिच्या आवाजाची धारणा बघून मला असे वाटले की हिला जर आपण शिकवले तर ही मुलगी चांगले गाईल. म्हणून मी तिला शिकवण्यासाठी दोनतीन दिवस गोरेगावला जावयास लागलो. जयश्रीला मी पुष्कळ वर्षे शिकवले आहे. आता ती चांगले गाते. तिचे कार्यक्रम होतात.

वामनराव केतकर

वेळोवेळी शिष्यांना शिकवीत असताना मी आयत्या वेळी पण लहर लागलेली असेल अशा वेळी व्हायोलीनच्या त्या त्या रागांतील गती बांधीत असे. अशा या सर्व गती एकत्रित करून जर छापल्या गेल्या तर त्या व्हायोलीन वाजवावयास शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना फार उपयुक्त ठरतील अशी पुष्कळांची इच्छा होती. त्या इच्छेला मूर्त स्वरूप प्राप्त करून देणारे प्रस्तुत आत्मचरित्राचे आणि व्हायोलीनच्या गतींचे संकलक आणि संपादक, प्रकाशक माझे परमस्नेही आणि शिष्य श्री. वामनराव केतकर यांच्याविषयी जरा सविस्तर हकीकत सांगितल्यास ते अप्रस्तुत होणार नाही.

वामनराव मला सांगतात की माझे फिडलवादन प्रथम मैफलीमध्ये असे सन १९४४ साली फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये ज्युनिअर बी. एससी. ला असताना त्यांनी ऐकले. तेव्हापासून माझे वाजवणे त्यांना इतके पसंत की “शिकायचे तर गजाननरावांकडेच.” असा त्यांनी मनाशी निश्चय केला. पण आमच्या दोघांच्या जीवनांच्या परिस्थितीचा ओष त्यावेळी इतका प्रतिकूल होता की हे घडणे शक्यच नव्हते. पण मला वाटते आमचे गतजन्मीचेच काही ऋणानुबंध असावेत. कारण वामनरावांचे शिक्षण पुरे होऊन काही वर्षांनी सन १९४८ साली ते गोरेगाव येथे ज्या मारवाडी चाळीमध्ये राहावयास आले त्याच चाळीत माझे मेव्हणे श्री. लिमये आणि माझे शिष्य श्री. राजाभाऊ देसाई हे राहात असत आणि गाण्याचे विद्यालय चालवीत असत, आणि अजूनही चालवतात.

शिवाय मजा अशी की त्याच सुमारास मी कोल्हापूर सोडून मुंबईला शिकवण्या करण्यासाठी मुकाम करू लागलो.

या योगायोगातूनच पुढे केतकर १९४९ साली माझ्याकडे कसे आले व ते शिक्षण, मांडी इंदूरला बदली होऊन मी मुंबई सोडीपर्यंत कसे टिकले ही हकीकत मागे येऊन गेलीच आहे.

मी मुंबई सोडली आणि वामनरावांचे शिक्षण स्थगित झाले. त्याचे त्यांना फार वाईट वाटले आणि शिकायचे तर माझ्याकडेच अशी भूमिका असल्यामुळे त्यांच्या मनाने घेतले की गजाननरावांकडे शिकायचे आपल्या नशिवात नाही, आणि असे असले तर भग उगाच व्हायोलिनवर ब्रो घासत बसण्यात काय हशील आहे ? कसेही असो. केतकर सांगतात की, “मोठ्या कठीण हृदयाने मी व्हायोलिन एकदाचे जे पेटीत ठेवले ते पुढे बारा वर्षे बाहेर काढले नाही.”

पण माझ्याही जीवनाचा योगायोग असा की मी पन्नास वेळा मुंबई सोडण्याचा प्रयत्न केला असेल तर पन्नास वेळा मुंबईने मला परत खेचून आणले. मुंबईला लखनौहून बदली होऊन मी परत आल्यानंतर शिकवण्या करताकरता कर्मधर्मसंयोगाने गोरेगाव येथेच कु. जयश्री पाटकर हिला शिकवू लागलो हा मजकूर मागे आलाच आहे.

गोरेगावला शिकवणी करावयास गेलो असताना मी मधूनमधून मारवाडी चाळीत मेव्हण्यांना भेटायला जात असे तेव्हा मी वामनरावांकडे जायचा. एक दिवस असाच बसायला गेलो असताना मी त्यांना विचारले, “अनायासे मी आता गोरेगावला येतो. तर तुम्ही पुन्हा शिकावयास सुरुवात का करीत नाही ? म्हणजे तुमची अतृप्त राहिलेली इच्छा पूर्ण होईल.”

मग त्यांच्याही मनाने घेतले की, “गंगा आयती घरात वाहात आली आहे ती आपण होऊन झिडकारू नये.” अशा रीतीने ४ फेब्रुवारी १९६७ साली वामनरावांना मी व्हायोलिनची पुन्हा तालीम देण्यास सुरुवात केली. हे त्यांचे शिक्षण, गतवर्षी मी ब्लडप्रेसरच्या विकारामुळे गोरेगावला जाऊ शकत नाहीसा होईपर्यंत अव्याहत चालू होते. अजूनही डोंबिवलीला मधूनमधून ते येत असतात.

केतकरांच्या शिक्षणाच्या बाबतीत काही गोष्टींचा उल्लेख करावासा वाटतो. प्रथम जेव्हा केतकरांनी पुन्हा शिकावयास सुरुवात केली त्या वेळी त्यांना रागस्वरूप कसे सांभाळावयाचे व समेला कसे यावयाचे हे समजत नसे. पण मी त्यांना त्याचे गमक समजावून सांगिल्यानंतर मात्र त्यांच्या वादनामध्ये सुधारणा होऊ लागली.

सुरेश तळवलकर आणि माझा मुलगा नारायण (खाँसाहेब थिरकवाँ यांचा शिष्य) यांच्याकडून, लय सुधारण्याच्या दृष्टीने, तबल्याचे बोल घेऊन ते पाठ करावयास सांगितले. ही तबल्याच्या अध्ययनाची साधना त्यांनी इतक्या वयातही उत्तम तऱ्हेने केली.

ते जेव्हा शिकावयास बसत तेव्हा जयश्री पाटकर हिचा भाऊ उमेश हा ठेका धरण्यास

नियमित येत असे. प्रथम मी स्वतः व्हायोलिन घेऊन त्यांना तालीम देत असे व नंतर शेवटी एकट्याने स्वतंत्र वाजवून दाखवीत असे.

थोडी प्रगती झाल्यानंतर सुरेश तळवलकर याने मला एक दिवस विचारले, “मी वामनरावांना स्वतंत्र वाजवण्यासाठी एके ठिकाणी घेऊन जाऊ का ?” तेव्हा मी काही काळ थांबावयास सांगितले. कारण माझ्या पश्चात ते स्वतंत्र कसे वाजवतात याची मला तोपर्यंत नीटशी कल्पना नव्हती.

पण एक दिवस मी बाहेरून आलो तो वामनराव आणि सुरेश वसंत राम वाजवीत होते. हे वादन त्यांच्या घराच्या माडीवर चालले होते. मी मुद्दामच जिन्यात उभा राहून ते वादन ऐकत राहिलो आणि मला त्यांच्यात बरीच प्रगती वाटली. नंतर मी त्यांचे वादन संपल्यावर वरती गेलो आणि सांगितले की, “आता बाहेर जाऊन छोट्याछोट्या मैफलीमध्ये वाजवावयास हरकत नाही.”

त्याप्रमाणे त्यांनी बाहेर स्वतंत्रपणे वाजवावयास सुरुवात केली आणि कसून मेहेनतही चालूच ठेवली. आता ते मैफलीमध्ये रंगतदारपणे वाजवतात आणि माझ्या वाजवण्याची सहीसही नकळ (आभास) दाखवू शकतात.

गुरुस्थानी प्रेम कसे असावे हे वामनरावांकडून घेण्यासारखे आहे. या तीनचार वर्षांत मी जेव्हा वामनरावांना शिकवावयाला सुरुवात केली त्या वेळी एक महिना झाल्यानंतर वामनरावांनी मला विचारले, “बुवा, एक महिना संपूर्ण शिकलो. आपणास मी फी काय देऊ ?” त्या वेळी मी सांगितले की, “सध्या मला रेडिओची नोकरी आहे तेव्हा मला कमी नाही. मी रिटायर झाल्यानंतर फीचे बंधू.” त्याप्रमाणे रिटायर होईपर्यंत दोन वर्षे मी त्यांच्याकडून फी घेतली नाही. पण अन्यरूपाने त्यांनी मला देणग्या दिल्या.

वामनराव अत्यंत दिलदार अंतःकरणाचे आहेत. ज्या वेळी वामनरावांचे स्वतःचे घर तयार झाले त्या वेळी एक स्वतंत्र खोलीच मला त्यांनी मुक्कामाकरता दिली. त्या खोलीचे नावच ‘बुवांची खोली’ असे पडले. सर्व मुलेबाळे तिला ‘बुवांची खोली’ असेच म्हणत.

वामनरावांच्या सौभाग्यवती शकुंतलाबाई ह्या अत्यंत सुस्वभावी आहेत. त्यांनी माझी बडदास्त जावयापेक्षाही जास्त ठेवली होती. वामनरावांच्या मातोश्री श्रीमती ताई यासुद्धा अत्यंत सुस्वभावी व सेवाधर्मी आहेत. त्यांनी सुद्धा जातीने माझी व्यवस्था फार चांगली ठेवली होती. या त्यांच्या आदरातिथ्यामुळेच मला गोरगाव मुक्कामी शांतता आणि आराम मिळाला आणि त्यामुळेच मी वामनराव, त्यांची कन्या साधना, जयश्री पाटकर, सुरेश तळवलकरची बहीण शैला, इत्यादी शिष्यांना मन लावून भरपूर शिकवू शकलो.

सुरेश तळवलकर

गोरगावला जायला लागल्यानंतर माझा आणि सुरेशचा संबंध आला. तो लहान होता, होतकरू होता. आतासारखा प्रसिद्धी पावलेला नव्हता तरी पण त्याच्या वादनात

मला पुष्कळ गुण दिसले, आणि मला असे वाटले की याला मार्गदर्शन केल्यास हा उत्तम साथ करू शकेल आणि सोलोही वाजवू शकेल. मुख्य म्हणजे पुष्कळ तबलजी लयीला स्थिर नसतात. पण सुरेशची तशी स्थिती नाही.

वरील गोष्ट लक्षात घेऊन मी त्याला साथीला ध्यावयास सुरवात केली आणि साथ कशी करावी आणि विशेषतः सोलो कोणत्या जातीने व शिस्तीने वाजवावा आणि त्यातील मजकूर कसा असावा बगैरे बाबींचे मार्गदर्शन केले आणि त्याचा त्याने फायदा करून घेतला व आपल्या तबल्याला योग्य वळण दिले. माझा मुलगा नारायण हा खॉसाहेब थिरकवाँ यांच्याकडे पुष्कळ वर्षे शिकला आहे त्याचेही मार्गदर्शन सुरेशने घेतले. सुरेश हा जातिवंत आणि गाण्याबजावण्यात रंगलेला कलाकार आहे. स्वभावानेही तो निगर्षी आणि मनमिठाळ आहे. तो आणखी मोठा कलाकार व्हावा अशी माझी मनापासूनची इच्छा आहे.

पत्नी व मुले

मला तीन मुलगे आहेत. सर्व मुलांच्या कानावर अगदी लहानपणापासून गाण्याचे आणि व्हायोलीनवादनाने संस्कार सतत झाले त्यामुळे त्यांना खास व्हायोलीन असे वाजवावयास शिकवण्याची जरूरच पडली नाही. गाणे मात्र सर्वांना लहानपणापासून शिकविले. त्यामुळे माझा सर्वात थोरला मुलगा मनोहर ऊर्फ बच्चू आणि मधला मुलगा मधुकर हे दोघे चांगल्या तऱ्हेने फिडल वाजवतात आणि गातातही. मधुकर हा व्हायोलीनवादनानेच व्यवसाय करतो. त्याचे वादन ऑल इंडिया रेडियोवरून होते.

सर्वात लहान मुलगा नारायण ह्याला मी चांगल्या उस्तादांकडे तबला शिकवावयास ठेवले. थिरकवाँ खॉसाहेबांचे जावई उस्ताद अहमदभल्ली आणि नंतर खुद्द खॉसाहेब थिरकवाँ यांच्याकडे आठदहा वर्षे शिक्षणासाठी मी त्याला ठेवले होते. त्याचा रियाज सुरू आहे. तो लवकरच प्रकाशात येईल अशी मला आशा आहे.

मला तीन मुली आहेत. त्यांतली सर्वात थोरली मालिनी हिचे लग्न झाले आहे. आता तिचे नाव सुचिता बिडकर. ती रेडियोवर गाते. तेथे अजून मालिनी जोशी हेच नाव लावते.

माझ्यासारख्या कलाकाराचे जीवन धकाधकीचे आणि अडीअडचणीचे. किती वेळा विकट परिस्थिती आली तर काही वेळा जीवनाने उच्च बिंदू गाठला. या सर्व अडीअडचणींतून संसाराचा गाडा, गोत्यात न येऊ देता चालवावयाचा तर पती आणि पत्नी या दोघांनाही सारख्याच प्रमाणात खस्ता खाव्या लागतात. खस्तांची जात फक्त वेगळी.

माझी पत्नी दुर्गाबाई हिने माझ्या स्वभावातील गुणदोषांशी जमवून घेऊन, जरूर पडल्यास आपल्या आवडीनिवडींना मुरड घालून, माझ्या संसाराचा गाडा आजपर्यंत व्यवस्थितपणे चालविला. म्हणून माझ्या जीवनात जे काही चांगले घडले किंवा आहे,

त्याचे श्रेय माझ्याइतकेच माझ्या पत्नीला आहे, हे येथे न सांगितल्यास ते वास्तवाला सोडून होईल, आणि ती एक मोठी उणीव ठरेल.

काही वर्षांपूर्वी मी डोंबिवली येथेच घर बांधले त्याला पत्नीचेच नाव दिले : 'दुर्गा प्रसाद'. त्याच घरात मी आजही राहात असतो.

अशी ही माझी चरित्रकथा. खूप शिकलो आणि खूपसे शिकवले तरी अद्यापिही खूपसे शिकायचे राहून गेले आहे हीच माझी भावना आहे. उर्वरित आयुष्यात प्रकृती सांभाळून माझ्याजवळ जे जे देण्यासाखे आहे ते ते नव्या पिढीला देत राहण्यात मला समाधान वाटत राहील. हे काम परमेश्वराने मजकडून करवून घ्यावे अशी मनोमन प्रार्थना करून हे आत्मचरित्र संपवितो.

व्हायोलिनच्या गती

गतीसंबंधी प्रास्ताविक

पं. गजाननराव मैफलीत स्वतः वाजवताना बहुधा पाठांतरित गती वाजवीत नाहीत. विलंबित वाजवताना, एकादा मुखडा कायम करून मग स्वैरपणे उपजपद्धतीने कामगत करीत जातात. द्रुत वाजवतानासुद्धा ध्रुवपद एखाद्या बांधलेल्या गतीचे असले तरी त्यापुढील अस्ताई-अंतरेची बंदिश ही त्यांच्या हातून आयत्या वेळी रचली जाते. यामुळे त्यांनी गती पाठ करून वाजवण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही.

ह्या पुस्तकात छापलेल्या गती ह्या बुवांनी गेल्या चाळीस वर्षांत वेळोवेळी शिष्यांना शिकवीत असताना, पण कधीमधी, लहर लागली की, आणि स्फूर्ती आलेली असेल अशा वेळी झटकन रचना केलेल्या अशा आहेत. 'बांधलेल्या गती' म्हणजे स्वतः मैफलीत वाजवण्याच्या दृष्टीने खूप विचारांती बंदिश कायम करून नोटेशन केलेल्या असा अर्थ घ्यावयाचा नाही.

तसेच शिष्यांचा दर्जा निरनिराळा असल्यामुळे 'गती' सुद्धा त्या त्या दर्जाच्या असणार. त्यामुळे काही गती उच्च श्रेणीच्या तर काही किंचित गौण किंवा एकाच गतीमध्ये, काही भाग अत्यंत सरस व मार्मिक तर दुसरा काही भाग तुलनेने जरा कमी प्रतीचा अशी स्थिती आढळण्याची शक्यता आहे. परंतु यामुळेच त्यांच्या बंदिशीत नैसर्गिकपणा व जिवंतपणा आढळतो. वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होईल की या गतींवरून कोणी बुवांच्या स्वतंत्र वादनाबद्दल कल्पना बांधू नये.

वाचकाने असे मात्र समजू नये की यातील सर्वच गती फक्त विद्यार्थ्यांसाठी आहेत. कारण छापलेल्या गतींमध्ये अशा कित्येक गती आहेत की त्या विशिष्ट गती ज्या कालात बुवांनी बांधल्या त्या कालात तरी त्या मैफलीमध्ये (थोड्याफार फरकाने) त्यांनी वाजवलेल्या मी स्वतः ऐकल्या आहेत.

गेल्या चाळीस वर्षांत बांधलेल्या वरील स्वरूपाच्या एकंदर दोनशे सव्वादोनशे गती उपलब्ध आहेत. पैकी छापवावयास निवड करावी अशा बहुसंख्य गती सन १९४८ ते

१९५३ आणि सन १९६६ ते १९७१ या दोन कालखंडांतील आहेत, व या दोन्ही काळांत मी बुवांकडे शिकत होतो, म्हणून त्या वाजवावयाची पद्धती मला माहीत आहे. तशा रीतीने, सर्व दोनशे गती मी पुन्हापुन्हा व्हायोलिनवर वाजवून पाहून, सरस वाटलेल्या सुमारे सव्वाशे गती छपावयास निवडल्या आहेत. कालावधी अल्प लाभल्यामुळे छपावयाच्या गतींच्या संख्येत काटछाट करणे भाग पडले. नाहीतर उरलेल्या गतींपैकी आणखी बऱ्याच गती बुवांकडून पाठभेदांबद्दल खुलासा करून घेऊन छापण्यास योग्य करून घेता आल्या असत्या.

बुवांच्या गतीचा मुखडा अगर ध्रुवपद हे बहुतेक कोणत्यातरी गाण्यातील चिजेच्या ध्रुवपदावरून कल्पिलेले असते. बहुतेक सर्व गती द्रुतलयीच्या अगर मध्यलयीच्या आहेत. विलंबित फार विरळ्या. ध्रुवपदात जमल्यास एकादी पेचदार लयीची जागा व पुढे गाण्यामधील बोलतानेचा आशय मनात धरून एक दोन आवर्तने भरून अस्ताई समेवर येते.

अंतरेची सुरवात बहुतेक कालातून करतात. समेवरून अगर इतर स्थानावरून कमी वेळा सुरवात करतात. अंतरेच्या पहिल्या ओळीची सम बहुधा तारघड्जावर असावयाची. अस्ताईप्रमाणेच एक दोन उत्तरांगप्रधान आवर्तने भरून पुढे समेला येतात.

बऱ्याच रागांचे स्वरूप रागाच्या पूर्वांगावर अवलंबून असते म्हणून म्हणा, अगर अस्ताईमधील आशय पूर्ण होईल अशा रीतीनेच बुवा अंतरा बांधीत असल्यामुळे म्हणा, बुवांनी बांधलेल्या या गतीत मला अंतरेपेक्षा अस्ताईच जास्त अर्थाची वाटते.

अर्थातच, या सर्व गती बुवा व्हायोलिन लावतात त्या पद्धतीने व्हायोलिन लावल्यासच उठावदारपणे वाजतात. या गती जर बुवांच्या वाजविण्यावरहुकूम वाजवायच्या असतील तर बुवांच्या पद्धतीतील काही वैशिष्ट्ये विद्यार्थ्यांने आत्मसात करावी.

गाण्यात 'सा' हा अत्यंत महत्त्वाचा स्वर. जणू काही गाण्याचा आत्माच ! तो गाण्यात कसा लावतात ? द्विरुक्तीने सा सा असा. बुवांच्या पद्धतीतील व्हायोलिन-

वादनातसुद्धा असाच द्विरुक्तीने वजनदार 'सा' वाजतो. मधले बोट व करंगळीजवळील बोट अशा दोन बोटानेच एकजुटीने हा दुहेरी 'सा' वाजवला जातो. परंतु त्यासाठी बुवांप्रमाणेच व्हायोलिनच्या तारा 'प सा प सा' अशा लावल्या पाहिजेत. उदा० 'म सा प रे' अशा पद्धतीने लावल्यास दुहेरी 'सा' वाजणे शक्य होणार नाही.

बुवांच्या वादनपद्धतीतील दुसरे वैशिष्ट्य असे की मॅडकाम सर्व वेळा आंगठ्याजवळील पहिल्या बोटानेच केले जाते. इतर पद्धतींप्रमाणे एकापेक्षा अधिक बोटानेच मिलाप ते वापरत नाहीत. माझ्या मते मॅड ही गाण्यातील मॅडेप्रमाणे 'अतूट' वाजवावयाची असल्यास ती काढताना बोट बदलून चालणार नाही. शिवाय मॅड किती प्रमाणात वाजवावी यावर मर्यादा न घातल्यास मॅडेमध्ये आत्यंतिक सुरेली टिकू शकत नाही. पहिल्या बोटाने बुवा ज्या तऱ्हेने मॅड काढतात तितकी सुरेल मॅड दुसऱ्या पद्धतीत

सर्वसाधारणतः निवत नाही ही गोष्ट प्रथम न पटून सुद्धा, बराच अनुभव घेतल्यावर व विचार केल्यावर मीही पूर्णपणे मान्य केली व अंगिकारली.

बुवांची व्हायोलिनवादनाची पद्धत म्हणजे लयकारी अंगाच्या शास्त्रोक्त गायकीचा व्हायोलिन या वाद्यावर जितका आविष्कार अगर आभास निर्माण करता येईल तेवढा करावयाचा, असे म्हणता येईल. म्हणून गायकी ज्याच्या डोक्यात नाही त्याला त्यांच्या पद्धतीने वाजवता येणार नाही. छापलेल्या गतींच्या नोटेशनवरूनही वाजवता येणार नाही. कारण नोटेशन किती झाले तरी सांगाडा. त्यात गायकीचे सर्वस्व पकडता येत नाही.

गायनात काय अगर वादनात काय, बुवासाहेब प्रचलित व लोकप्रिय रागच पसंत करतात. तसेच तालाच्या बाबतीतही त्रिताल, झपताल, एकताल, व क्वचित रूपक अशा प्रचलित तालांचाच उपयोग करतात. झुरा, आडाचौताल, अगर तिलवाडा हे ताल ते फक्त गायनामध्येच वापरतात. यामुळे, व त्या शिष्यांसाठी असल्यामुळे, सर्व गती उपरोक्त साध्या तालातच रचलेल्या आहेत. प्रत्येक रागाच्या पहिल्या गतीच्या अगोदर त्या रागाचा आरोह-अवरोह दिला आहे पण सर्वच रागांत सरळ आरोह-अवरोह होत नाही. अशा रागांचे बाबतीत रागाचे प्रमुख अंग दिसेल, असे स्वरचि चलन दिले आहे.

काही गतींमध्ये 'म्' हा स्वर येतो. खरे म्हणजे 'पसा पसा' असे बुवांप्रमाणे व्हायोलिन जुळविल्यावर 'म्' हा स्वर उपलब्ध होत नाही. 'म्' हा स्वर घातल्यामुळे रचनेमध्ये रागस्वरूप जास्त सरसपणे दिसून येत असेल अशा ठिकाणी 'म्' हा स्वर घातला आहे. पण तो उपलब्ध नसल्यामुळे त्याच्याऐवजी 'प' वाजवावा अशी ज्या त्या ठिकाणी टीप दिली आहे. 'म्' च्या जागी अजिबात कोणताच स्वर न वाजविल्यासही चालेल.

बुवांच्या वाजविण्यातील विशेष म्हणजे विद्वत्तापूर्ण अशी स्वरालयीची वीण. अनपेक्षित ठिकाणी न्यास करून, किंवा या उलट अपेक्षित स्थळी न थांबून, ते (गाण्यातील) लयकारीच्या आनंदाचा अनन्यसाधारण असा अनुभव घडवून आणतात. कित्येक वेळा ते आडलयीचे अवघड कामही लीलेने करून ही अनुभूती घडवतात. पण हे सर्व चालले असताना, स्वरसंगती अशा असतात की वाजवीत असलेल्या रागातील उच्च अगर मधुर अशा कल्पनांचा आविष्कार ते करीत असतात. छापलेल्या गतींमध्ये काही गतींचा अपुरा राहिलेला भाग मी स्वतः रचून तो बुवांकडून संमत करून घेतला आहे. याशिवाय, बुवांकडेच घेतलेल्या शिक्षणातूनच स्फूर्ती मिळाल्यामुळे, गती बांधण्याची त्यांची परंपरा व वैशिष्ट्ये यांचे पथ्य पाळून मला काही गती सुचल्या व बुवासाहेबांना पसंत पडल्या म्हणून त्याही विद्यार्थ्यांच्या फायद्यासाठी छापल्या आहेत. अशा सर्व गती * अशा खुणेने वेगळ्या दाखविल्या आहेत. त्यांत काही कमतरता आढळल्यास त्याची जबाबदारी माझी आहे, बुवांची नाही.

ह्या पुस्तकात छापलेल्या त्यांच्या बहुसंख्य गर्तींचा, जो व्हायोल्मिन्चा विद्यार्थी कसोशीने अभ्यास करील त्याला मी केलेल्या विधानांचा अनुभव बरेच ठिकाणी आल्याशिवाय राहाणार नाही व त्याचा त्या विद्यार्थ्यांच्या कल्पनांवर व त्यामुळे अर्थात वादनावर अतिशय इष्ट असा परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही.

वा. वि. केतकर

नोटेशन पद्धती

या पुस्तकातील सर्व नोटेशन कै. भातखंडे यांच्या पद्धतीने लिहिले आहे.

या पद्धतीमध्ये ज्या तालामध्ये गत बांधलेली असेल त्या तालाचे ज्याप्रमाणे भाग पडतात त्याप्रमाणे कागदावर उभ्या रेषा काढून रकाणे पाडलेले असतात. उदाहरणार्थ, त्रितालाच्या १६ मात्रांचे चार चार मात्रांचे चार भाग पडतात, तेव्हा चार उभ्या रेषा काढलेल्या असतात व प्रत्येक दोन उभ्या रेषांच्या मधील जागेत, म्हणजे प्रत्येक रकाण्यामध्ये तालाच्या चार मात्रांच्या अवधीमध्ये वाजवावयाचे सूर त्या रकाण्याचे चार उपभाग कल्पून लिहिलेले असतात.

उदाहरणार्थ, गत राग भूप, ताल त्रिताल ध्रुवपद

++		+		-		+
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६						
						सा ध सा रे
ग ऽ ग रे गप घसां ध प ग रे सा रे						

वरील ओळीमध्ये साधारणपणे प्रत्येक मात्रेमध्ये वाजणारा सूर त्या मात्रेखाली लिहिला आहे. पण ५ व ६ या मात्रांमध्ये प्रत्येकी दोन सूर वाजवावयाचे असल्यामुळे, दोन दोन सूर प्रत्येक मात्रेखाली लिहिले आहेत.

++ तालाची सम म्हणजे पहिली मात्रा.

+ टाळी.

- काल.

स्वरांचा उच्चनीच भाव अग्न श्रेणी दर्शविण्यासाठी सांकेतिक चिन्हे वापरण्याची पद्धत आहे ती खालीलप्रमाणे—

मध्य सप्तकातील मुखातीचा 'सा' (म्हणजेच मन्द्र सप्तकातील वरचा 'सा') हा 'सा' अशा तऱ्हेने लिहिला आहे.

- नि कोणतीच खूण नसल्यास तो स्वर शुद्ध व मध्य सप्तकातील समजावा.
रें स्वराच्या डोक्यावर टिंबाचे चिन्ह असल्यास तो तार सप्तकातील आहे असे समजावे.
ग् स्वराचा पाय मोडलेला असल्यास तो स्वर कोमल समजावा.
मं स्वराच्या डोक्यावर उभी रेघ असल्यास स्वर तीव्र आहे असे समजावे. हिन्दुस्थानी संगीतामध्ये फक्त 'म' ह्या एकाच स्वराची तीव्र श्रुती असू शकते.

सा म अशी वेलांटी दोन स्वरांच्या डोक्यांवर असल्यास पहिल्या स्वरावरून दुसऱ्या स्वरावर मेंड ध्यावयाची असते.

(प) असा कंस असल्यास त्या त्या स्वराच्या पुढील व मागील स्वर घेऊन धपमप अशा तऱ्हेचा खटक्याचा अलंकार समजावयाचा.

मग याचा अर्थ 'म' चा कण लावून 'ग' हा स्वर वाजवावयाचा.

मग वरील प्रमाणे 'म' चा कण ज्या वेळीं मेंडेने लावावयाचा असेल त्यावेळी कण आणि मुख्य स्वर यांच्या डोक्यावर वेलांटी काढावयाची.

सारेगम ज्या स्वरांच्या खाली अशी रेघ असेल ते स्वर जलदगतीने व न थांबता म्हणजे बेदम वाजवावयाचे असतात. तालाच्या ज्या मात्रांखाली ती खूण असेल त्या मात्रांच्या कालावधीमध्ये ते स्वर वाजवावयाचे असतात.

हे चिन्ह स्वराचे दीर्घत्व दर्शविते. जितक्या मात्रांखाली हे चिन्ह असेल तितका वेळ त्या चिन्हाच्या आधीचा स्वर लांबवावयाचा असतो.

राग : भूप, ताल त्रिताल

आरोह : सा रे ग प ध सां

अवरोह : सां ध प ग रे सा

अस्ताई

++				+				-				+				
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	
													सा ध सा रे			
ग ऽ ग रे				गप धसां ध प				ग रे सा रे				सा ध सा रे				
ग ऽ ग रे				गप धसां ध प				ग रे ग प				ध सां रेगं रे				
सां ध प ध				सां ध प ग				रे गरे सा रे								

अंतरा

सां ध सां ध				प ग रे ग				प सां ध ऽ सां				सां रे सां ऽ			
सां ध सां रे				ग रे सां रे				सां ध सां रे				सां ध प ऽ			
ग रे गप धसां				रेगं रे सां ध सां				धप गरे सा रे							

राग : भूप, ताल एकताल

अस्ताई

++				-				+				+		
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२			
सां सां			ध प			ग रे			सा रे			सा ध सा सा		
सा रे			सा ध ऽ सा			रे ग ऽ रे			ग प					
ध सां			रेगं रे			सां ध प ग			रे ग			रे सा		

अंतरा

प ग	ग प	सां ध	सां सां	सां रे	सां सां
सां ध	सां रे	सां रेगं	रे सां	रे सां	ध प
ग रे	गप धसां	रेगं रे	सां रे	सांध पग	रेग रेसा

राग : भूप, ताल झपताल

अस्ताई

++		+		-		+		
१	२	३	४	५	६	७	८	९ १०
सां	सां	ध	प	प	ग	रे	ग	रे सा
सा	रे	ग	रे	सा	सा	ध	सा	रे ग
ग	रे	ग	प	ध	सां	धप	गरे	गरे सा

अंतरा

ग ग	प ध ध	सां सां	सां रे सां
सां ध	सां रे सां	रेगं रेसां	रे सांध प
गरे ग	पध सांरे गंरे	सांरे सांध	पग रेग रेसा

राग : यमन, ताल त्रिताल

आरोह : नि रे ग म ध नि सां

अवरोह : सां नि ध प मं ग रे सा

अस्ताई

++	+	-	+
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
नि ध	नि ध प मं	प रे ग रे	सा ध नि रे
ग ऽ ग रे	नि रे सा ऽ	नि ध नि रे	ग मं धनि सां
नि (प)			

अंतरा

मं ग	मं ध नि ध	मं ध नि सां	ऽ ध नि रे
सां ऽ नि ध	नि रे नि रे	गं रे नि रे	(सां) ऽ नि (प)
ऽ रे ग रे	नि रे (सां) ऽ	नि रे ग रे	गमं प मं ग
मं ध नि सां नि ध	नि रे गं रे नि	रे सां नि (प)	रे ग मं प रे ग
रे सा			

राग : यमन, ताल त्रिताल

अस्ताई

++	+	-	+
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
			ग रे नि रे
ग ऽ प रे	ग रे सा नि रे	सा ऽ नि सा ध नि	ग रे नि रे
ग ऽ प रे	ग रे सा नि रे	सा ऽ नि रे	ग नि रे गमं प
रे ग रे गमं	प रे ग रे	नि रे सा ऽ	

राग : कॉफी, ताल त्रिताल

अस्ताई

++		+		-		+									
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६

अंतरा

राग : कॉफी, ताल त्रिताल

अस्ताई

++		+		-		+									
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६

अंतरा

		५ म प ध	सां ५ सां ५
सां रे मंगुं रे सां नि	सां नि ध प	मप ध प पध	नि ध धनि सां
नि सां रे सां नि धप	मप धप (गु) रे	५ रेगु मगु रे	सा रे सा ५
सा रे गुरे रेगु मगु	गुम पध निधपम	गुरे	

राग : काँफी, ताल त्रिताल

अस्ताई

++ + - +
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
		५ रे म प	
नि प म ग	म प गु रे	गु सा रे नि	सा रे म प
नि प सां ५	नि प म प ((गु) रे ५ ध	नि सा ग म	
पध नि सां नि प			

अंतरा

		मप धसां रेगुं रे	५ नि ध म
प ध सां ५	नि ध सां ५	धसां रेगुं रे सां	५ सां ५ रे
((नि) ५ प ध	प ५ म प	(गु) रे ५ ध	नि सा ग म
पध नि सां नि प			

* राग कौफी, ताल त्रिताल

अस्ताई

++	+	-	+
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६			
			रे प म
सां ऽ नि प म प ग् रे ग् सा रे नि सा रे म प			
सां ऽ प ध प म ग् रे म प ध सां रें ग् सां रें			
सां ऽ ग् रें सां रें नि सां नि ध ऽ म ग् रे म प			

अंतरा

		ऽ म प ध सां ऽ ध सां
रें ग् सां रें नि सां नि ध ऽ म प ध सां ऽ सां नि		
ध प म प ग ऽ म प ग् ऽ रे ग् सा रे म प		

राग भीमपलास, ताल त्रिताल

अस्ताई

++				+				-				+					
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६		
				सा	ग्	म	प	म्	ग्	ऽ	रे	सा	ऽ	नि	सा	ग्	
				रे	सा	ऽ	नि	सा	ग्	म	प	म्	ग्	ऽ	रे	सा	ऽ
				रे	सा	रे	नि	सा	ऽ	ग्	म	प	नि	ऽ	प	नि	सां
				रे	सां	रे	नि	सां	ऽ	नि	प	म	प	म्	ग्	ऽ	रे
				सा	सां	ऽ	नि	सां									

अंतरा

								प	म	प	म्	ग्	ऽ	म	प	नि	
				प	नि	सां	नि	सां	रे	नि	सां	पं	म्	ग्	ऽ	रे	सां
				रे	सां	ऽ	रे	नि	सां	नि	प	म	प	सां	ऽ	नि	प
				म्	ग्	ऽ	रे	सा									

राग भीमपलास, ताल एकताल

अस्ताई

++				-				+				-				+
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२					
								म	प	ग्	म	प	नि	प		
				सां	ऽ	नि	ध	प	म	प	ग्	सा	ग्	म	प	
				ग्	रे	सा	रे	नि	सा							

अंतरा

प म	प ^{मं}गु	ऽ म	प नि	प नि	सां सां	
नि सां	^{मं}गु	ऽ	रें सां	नि सां	निसां रेंसां	निध पम
पनि सां	नि ध	प				

राग भीमपलास, ताल त्रिताल

अस्ताई

++ + - +
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
		ऽ रेसा नि सा	गु म प नि
ध ऽ प ऽ	मप धप गु सा	साग मगु रे सा	ऽ रे नि ऽ
प नि सां ऽ	नि सा ^{मं}गु ऽ	म प ^{सां}नि ऽ	प नि सां रें
सानि धप मप सां	निध पम गुरे सानि	सा	

अंतरा

		म प ^{सां}नि ऽ	प नि सां ऽ
प नि सां ^{मं}गु	रें ऽ सां ऽ	ऽ सां ऽ सां	निसां रेंसां नि ऽ
प नि पनि सांनि	ध ऽ प प	म प नि सां	^{मं}गु रें ऽ सां
नि ध ऽ प	गु रे ऽ सा		

राग : पट्टदीप, ताल त्रिताल

अस्ताई

++		+		-		+
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६						
				नि सां ध प म प ग् म		
प ऽ ऽ म्गु म्गु रे सां ऽ नि सां म्गु ऽ रे सां निसां ग्म						
पनि सांरें सां ऽ नि सां ध प						

अंतरा

				ग् म प नि ऽ नि सां नि		
सां ऽ सां नि सां म्गुं रें सां सां म्गुं रें सां ऽ रें नि सां						
ध प म प म्गु म्गु रे सां नि सां ग् म प नि सां मं						
ग् रें सां रें नि सां ध प						

राग : तिलककामोद, ताल त्रिताल

आरोह : सां रे म प नि ऽ सां

अवरोह : सां ऽ प ध ऽ म ग ऽ सां रे ग सां

कोमल निषाधाचाही प्रयोग करतात.

अस्ताई

++		+		-		+
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६						
						निसां रेम पनि सांरें
सां ऽ नि सां प ध म ग रे ग (सां) ऽ रेम पसां ऽ ऽ						
पनि धप धम पध म्गु रेग सां रेग (सां) ऽ नि ऽ प नि सांरे ग						
रेग प म ग ऽ सां रे ग (सां) ऽ नि सां						

अंतरा

		म म प प	नि नि सा सां
रेगं सारें मं गं	सां रेगं सां निसां	पनि सारें सां ऽ	प ध म ग
रे ग (सा) ऽ	निसा रेम पनि सारें	सां धप मग रेसा	

राग : तिलककामोद, ताल त्रिताल

अस्ताई

++ + - +
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
	प नि सा रे	प म ग रे	ग (सा) ऽ नि
सा ऽ ऽ नि	प नि सा रे	प म ग रे	ग (सा) ऽ नि
सा ऽ नि सा	रे ग (सा) ऽ	नि ऽ प नि	सा रे ग सारे
गम ग रे ग	(सा) ऽ नि सा	रे म प सां	प धप म ग
रे गरे सा नि			

अंतरा

		रे म प नि	ऽ नि सां नि
सां ऽ रें गं	(सां) ऽ नि सां	नि सां रें गं	सारें गंमं गं ऽ
रें गं सारें गं	रें गं (सां) ऽ	सां ऽ ऽ प	ऽ ध म प
सां ऽ ऽ प	ऽ ध म प	सां ऽ ऽ प	ऽ ध म ग
रे गरे सा नि			

राग : बागेश्री, ताल त्रिताल

आरोह : नि सा ग् म ध नि सां

अवरोह : सां नि ध प म ग् रे सा

अस्ताई

++		+	-	+
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६	
		सां	नि ध पध नि	
ध ऽ म पध	ऽ म ग् म	ग् रे सा नि	सा निसा रे सा	
नि सा नि ध	नि सा म ऽ	ग्म ध मध नि	ध ऽ म ग्म	
धनि सां नि ध	पध नि ध म	ग् रे सा		

अंतरा

		ग् म नि ध	सां ऽ सां सां
ऽ निसां रे सां	नि सां नि ध	मं गं रे सां	नि सां नि ध
पध नि धनि सां	निसां रे सां नि	सां नि ध	

राग : बागेश्री, ताल त्रिताल

अस्ताई

++	+	-	+
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
		सा	ध प ध नि
ध ऽ म पध	ऽ म ग् मग्	रे सा ऽ नि	सा नि ध नि
सा म ऽ म	ध प ध नि	ध ऽ म म	नि ध सां ऽ
नि ध ऽ म	पध ऽ म ग्	मग् रे सा	

राग : बागेश्री, ताल एकताल

अस्ताई

++	-	+	-	+	+
१ २	३ ४	५ ६	७ ८	९ १०	११ १२
म ग्	रे सा	ऽ रे	नि सा	ध नि	सा ग्
म ध	प ध	नि सां	नि ध	म ग्	रे सा
नि सा	म ऽ	म ध	प धनि	ध म	निध निध
सां ऽ	सां नि	सां मं	गुं रे	सां ऽ	रेनि सां
ऽ नि	ध प	धनि पध	ऽ म	म ग्	रे सा

अंतरा

ग् म	नि ध	नि सां	ऽ सां	नि ध	सां ऽ
नि सां	रे सां	ऽ रे	सां रे	नि सां	नि ध
नि सां	मं ऽ	मं गुं	रे सां	ऽ रे	नि सां
नि ध	प ध	निसां	ऽ	नि ध	म ग्
				रे	सा

राग : बागेश्री, ताल त्रिताल

अस्ताई

++	+	-	+
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
			ऽ म ध पध
धनि ध ऽ म	प ध म ग्	म ग् रे सा	ऽ नि सा रे
नि सा नि ध	ऽ नि सा म	गुम धनि सां रे	गुं रे सां ऽ रेसां
नि सां नि ध	पध नि ध म	मगुं मगुं रे सा	

अंतरा

नि ध ऽ म	ग म ध नि		
सां ऽ सां सां	नि रें सां ऽ	ध नि सां मं	गूं रें सां निसां
रेंगूं रेंसां निसां रेंसां	नि सां नि ध	पध नि धनि सां	नि ध ऽ म
गम धनि सारें गूरें	सांनि धनि सारें गूरें	सांनि धप मगू रेसां	नि सां

राग : जीवनपुरी, ताल त्रिताल

आरोह : सा रे म प नि ध्रि ऽ नि सां

अवरोह : सां नि ध्रि प म प म्गू ऽ रे ऽ ऽ सां

अस्ताई

++ + - +
 | १ २ ३ ४ | ५ ६ ७ ८ | ९ १० ११ १२ | १३ १४ १५ १६ |
 | म म प सां |
नि ध्रि ऽ प ध्र	ऽ म पध्र मप	गू ऽ रे सां	सारें गू रे सां
ऽ रे नि सां	रे म प नि ध्रि	ऽ प ध्र म	प गूं ऽ रें
सां रें नि सां	ऽ रें नि ध्रि	प ध्र म प	

अंतरा

| म म प प |
नि ध्रि नि ध्रि म प	नि ध्रि ऽ सां सां	रें नि सां सां	नि ध्रि ऽ सां रें
सारें गूं रें सां	नि सां रें नि	ऽ ध्र ऽ प	ध्र म प सां
नि ध्रि ऽ प ध्र	ऽ म पध्र मप	गू ऽ रे सां	सां गूं ऽ रें
ऽ सां रें नि	सां रें नि ध्रि	प ध्र म प	

अंतरा

ग म म (नि) ध्र	ऽ (नि) ध्र (नि) ध्र (नि) ध्र	नि सां नि सां	ऽ सां सां सां
(नि) ध्र ऽ नि सां	गं रे ऽ सां ऽ	रे ऽ सां रे	नि सां (नि) ध्र ऽ
ध्र नि सां मं	ऽ मं गं मं	गं रे ऽ ऽ गं रे	ऽ सां नि सां
(नि) ध्र ऽ ऽ प	म प ग म	प म ऽ गं रे	गं रे सा

राग : भैरव, ताल त्रिताल

अस्ताई

++ + - +
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
सां (नि) ध्र	ऽ नि ध्र प	म प ग म	
प म ऽ गं रे	गं रे सा नि सा	म ऽ म (नि) ध्र	ऽ ध्र सां ऽ
ध्र नि सां रे ऽ सां	नि सां (नि) ध्र ऽ	ध्र सां नि ध्र	प म ग म प
म ग रे सा	नि सा		

अंतरा

ग म प म	म (नि) ध्र ऽ ध्र		
सां ऽ सां सां	सां रे सां ऽ	ध्र नि सां रे	ऽ सां नि सां
नि सां रे सां ऽ	नि सां (नि) ध्र ऽ	(नि) ध्र सां ऽ नि	ध्र नि ध्र प
म प ग म	रे सा		

अंतरा .

गम निधू धूसां ऽसां निसां निधू धूसां ऽनि धूप मप ।
 गम रेग म निधू ऽप मप म गम गुरे गुरे ऽसा गम ।

राग : रामकली, ताल त्रिताल (मध्यलय)

आरोह : सा रे ग म प धू नि सां

अवरोह : सां नि धू प मं प धू नि धू प, प ग म गुरे ऽ सा

अस्ताई

++ + - +
 | १ २ ३ ४ | ५ ६ ७ ८ | ९ १० ११ १२ | १३ १४ १५ १६ |

| | | निधू | पऽ ऽप गम पप |

| निधू ऽऽ पऽ ऽऽ | पग मरे ऽग मप | गम गुरे ऽसा ऽ निसा | मऽ गप मं धूप |

| निधूपऽ गम निधूऽ सां निधू निधूऽप मं प | धूनि धूप ऽधूपधू | मं प ऽप गम पप |

अंतरा

| | | | ऽऽ ऽग म निधूऽधू |

| सांऽ ऽरे निसा निधू निधूऽप मं प निधू निधूऽप | ऽधूप मं प निधू निधूऽप | ऽधूप मं प गम पप |

राग : केदार, ताल त्रिताल

आरोह : सा रे सा म ऽ म प ऽ ध मं प सां

अवरोह : सां नि ध प मं प ध नि ध प मं प ध प म ऽ रे सा

किंवा सरळ : सां नि ध प म ऽ रे सा

अस्ताई

++		+		-		+
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६						
					म	म प ध प
सां ऽ सां ध ऽ प मं प ध प ऽ म म प ध प						
म ऽ रे सा ऽ रे सा ऽ सा म ऽ प ध प सां ऽ						
रे सां ऽ ध प ऽ मं प ध प						

अंतरा

		सां ऽ सां ऽ ध प म ऽ
प ध प सां ऽ रे सां ऽ मं रे सां रे सां ऽ ध प		
मं प ऽ ध प म ऽ म प ध प म ऽ रे सा ऽ		
रे सा ऽ सा म ऽ प ध प सां ऽ रे सां ऽ मं रे		
सां रे सां ऽ ध प मं प ध प ऽ		

राग : केदार, ताल त्रिताल (मध्यलय)

अस्ताई

++		+		-		+
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६						
					मं प म ऽ प ऽ मं प	
सां ऽ ऽ सां रे ऽ ^प सां ^प सां ध प मं प ध प मं प म ऽ ऽ म ऽ प मं ध प मं प						
म ऽ रे सा ऽ रे सा ऽ साम ऽ प मं ध प मं प सां ऽ सां ध प मं प						

राग : दुर्गा, ताल त्रिताल

++	+	-	+
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६			
			ध्रसा रेम पध मप
ध ऽ ऽ ऽ पध सां ध प म रे सा ऽ सारे मरे सा रेसा			
ध सा ध सा ऽ म म रे रेम प मप ध पध सां धसां रेसां			
ध प मप धसां धप मप धप मरे सारे मरे साध सा			

अंतरा

			म प ध प
ध सां ऽ सां धसां रेमं रे सां धसां रेसां ध प मप धप म रे			
रेम पध मप धसां पध सारे मरे सांध पध सांध पम रेसा			

राग : दुर्गा, ताल त्रिताल

अस्ताई

++	+	-	+
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६			
			प ध म प ध
मरे ऽ ऽ ऽ रेम प मप ध पध सां ध प ध म प ध			
मरे ऽ ऽ ऽ रे ऽसा ध रे सा ऽ ऽ ऽ धसा रेम रे ऽ			
रेम पध म ऽ मप धसां ध ऽ म, ध पम प ध			

अंतरा :

| म म सां ध | सां ऽ सां ऽ |
 | धसां रेमं रे सां | धसां रेसां ध प | मप ध पध सां | धसां रेमं रे ऽ |
 | सां रे म रेम प | मप धसां ध ऽ | म ध पम प | ध

राग : देस, ताल त्रिताल

आरोह : नि सां रे म प नि ऽ सां

अवरोह : सां नि ध प म ग रे ऽ गू रे सां नि सां ऽ

अस्ताई

++ + - +
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
रे म	प सां नि ध	प ध म ग	रे सां नि सां
म ग रे ऽ	रे म प ध	म ग रे ग	रे सां नि सां
रे म प नि	ऽ सां नि सां	निसां रे सां रे	नि ध प ध
म प सां ऽ	नि ध प ध	म ग रे ग	रे सां नि सां

अंतरा

म म म प	प प नि नि	सां ऽ सां सां	रे नि सां सां
गं रे मं गं	रे ऽ रे गं	नि ऽ सां ऽ	निसां रे सां रे
नि ध प ध	म प सां ऽ	नि ध प ध	म प ध म
ग रे म प	सां ऽ नि ध	प ध म ग	रे सां नि सां

राग : देस, ताल त्रिताल

अस्ताई

++				+				-					+		
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६

अंतरा

राग : देस, ताल त्रिताल

अस्ताई

++				+				-					+		
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६

अंतरा

म म म प	प प नि नि	सां ऽ सां सां	रे नि सां सां	
निसां रेसां	रे सां	ऽ रे नि सां	निसां रे सां रे	नि ध प ध
म प प सां	ऽ नि ध प	म प मप ध	प ध म ग	
रे ऽ ऽ म	ऽ प नि ऽ	म ऽ प नि	ऽ म ऽ प	
नि ऽ				

* राग : देस, ताल त्रिताल

अस्ताई

++ + - +
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
			ऽ रे म प
नि ऽ सां रे	(नि) ध प ध	म ग रेग (सा)	ऽ रे म प
नि ऽ सां ऽ	पनि सां रे सां रे	नि ध प ऽ	रेम पध प ध
म ग रे ऽ	ऽ गरे गरे ग	रेसा नि ऽ सां ऽ	रे म प नि
ऽ सां निसां रेसां	नि ध प ध	म ग रेग (सा)	ऽ

अंतरा

		म म	म प	ऽ प नि नि
सां ऽ सां सां	रे नि सां सां	गं रे मं गं	गं गं गं नि	
ऽ सां ऽ नि	सां रेसां नि ध	प ऽ म प	ऽ म प धप	
म ग रे ऽ	ऽ गरे गरे ग	रेसा नि ऽ सां ऽ	रे म प नि	
ऽ सां निसां रेसां	नि ध प ध	म ग रेग (सा)	ऽ	

* अंतरा :

						गम	पनि	
सांऽ	सांनिसां	गंमं	गं(सां)	ऽरें	निसां	पनिऽ	पऽ	गम गऽ
मप	मग	ऽरेसा	निसा	गम	पनि	मप	निसां	मंगं
ऽरें	निसां	निप	गम	गऽ	मप	मग	ऽसा	सां

राग : तिलंग, ताल त्रिताल

अस्ताई

++		+		-		+
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६			
		पनि सां	पनि सां नि प	ऽ ग	ऽ म	
ग	ऽरे ग म	प ऽ पनि सां	पनि सां नि प	ऽ ग	ऽ म	
ग	ऽरे ग म	पनि सां नि प	ग म ग ऽ	गम पनि पम	गऽ	
ऽरे सा	निसा गम	पनि सां पनि सां				

अंतरा

				ग म प निप	नि सांनि सां सां
सां	रेंमं	गंरें सां	निसां रेंसां नि प	पनि सांरें सांरें ऽसां	निसां रेंसां नि प
गम	पनि पनि	ऽप	ग म ग	ऽरे	गम पनि पम ग
प	ऽ गम पनि	सां	ऽ पनि सां		

अंतरा

प मं प ध	म प ग म	नि ष ऽ ऽ नि	सां रें सां ऽ
सां मं रें सां	ऽ रें सां ऽ	ध नि ध प	मं ध प ऽ
ग म रे ग	म ध मं प	ग म रे सा	ऽ सा ग म

राग : हमीर, ताल एकताल

अस्ताई

++   -   +   -   +   +
१ २	३ ४	५ ६	७ ८	९ १०	११ १२
			मं प	ध ग	ऽ म
नि ष ऽ	नि सां	नि ध	सां ध	नि मं	प ऽ
प मं	प ध	मं प	ग म	प ग रे	ऽ सा
ध नि	सां रे	सां नि ष			

अंतरा

प प	सां ऽ	सां रें	सां ऽ	ध नि	सां रें
सां नि सां	ध प	रें गं	मं पं	गं म	रें सां
ध नि	सां रें	सां नि ष			

राग : मालकंस, ताल त्रिताल

आरोह : सा ग म ध नि सां

अवरोह : सां नि ध म ग सा

अस्ताई

++				+				-					+			
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	
												सां	ऽ	ध	नि	ध
म	ऽ	ऽ	म	ग	सा	ग	म	ग	सा	ऽ	नि	सा	ध	नि	सा	
म	ऽ	ग	म	ध	नि	सां	ऽ	ध	नि	सां	मं	ऽ	ग	सां	नि	
सां	नि	ध	ऽ	नि	ध	म	ग	म	ग	सा	ऽ					

अंतरा

नि	सां	नि	ध	नि	ध	नि	सां	ऽ	सां	सां	नि	सां	मं	ग	सां	ऽ	गुंनि
सां	ध	नि	ध	म	ऽ	ग	म	ग	म	ध	निसां	ऽ	ध	नि	ध	ऽ	
म	ऽ	ग	म	ग	सा	ग	म	ग	ऽ	सा	ऽ						

राग : मालकंस, ताल त्रिताल

अस्ताई

++				+				-					+			
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	
सा	ऽ	ऽ	नि	सा	म	म	ग	म	ग	सा	नि	सा	नि	ध	ऽ	नि
सा	ऽ	ऽ	नि	सा	म	म	ग	ऽ	म	ध	नि	सां	ऽ	ध	नि	
ध	म	ऽ	ध	ग	म	ग	सा									

राग : भैरवी; ताल त्रिताल

अस्ताई

++		+		-		+
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६						
				सा रे नि सा	गु म प धु	
प ऽ धु प	म गु रे गु	सा रे नि सा	गु म प धु			
प ऽ प धु	नि सां रे गुं	सां रे मं गुं ऽ	सां धु ऽ प			
गु रे गु प	धु नि सां नि	धु प गु रे	गु प म धु			
प म गु रे	सा रे नि सा	गु म धु गु	ऽ म धु नि			
सां नि धु ऽ नि	सां गुं मं सां	ऽ गुं सां नि	धु नि सां नि धु			
प म गुम प	म गु रे सा					

अंतरा

				सां धु ऽ गु	ऽ म धु नि	
सां ऽ सां नि	सां रे सां ऽ	सां रे गुं रे सां नि	ऽ सां प नि सां			
नि सां रे सां नि	सां (धु) ऽ प	प सां नि सां	प धु प म			
गु रे गु प	म धु प ऽ	गु रे गु प	म धु प म			
गु रे गु रे	सा रे सा ऽ	नि सा गु म	धु गु ऽ म			
धु नि सां धु	ऽ नि सां गुं	मं सां ऽ गुं	सां नि धु प			
म गु गुम प	म गु रे सा					

राग : अडाणा, ताल : त्रिताल

आरोह : नि सा रे म प रिध्र ऽ नि सां

अवरोह : सां ध्र नि प म प ग् म रे सा

अस्ताई

++		+		-		+
१	२	३	४	५	६	७
८	९	१०	११	१२	१३	१४
१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
		रे	नि सां प नि	प म प ग्	म प नि प	
सां ऽ	नि प	म प	म्गु ऽ	म्गु म रे सा	ऽ नि सा रे	
म प	रिध्र ऽ	नि प म प	रिध्र ऽ	नि सां	ऽ रे नि सां	
ध्र नि सां						

अंतरा

		म प	रिध्र ऽ	ऽ नि सां नि	
सां ऽ	सां सां	रे नि सां सां	नि सां ग् मं	पं ग् मं रे	
सां रे	नि सां	रिध्र ऽ नि प	म प रिध्र ऽ	नि सां रे सां	
रे नि सां रे	नि सां				

राग : अडाणा, ताल : त्रिताल

++		+		-		+
१	२	३	४	५	६	७
८	९	१०	११	१२	१३	१४
१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
				रे नि सां ध्र	नि प म प	
सां ऽ	रिध्र ऽ	ध्र नि प ऽ	म प नि	म्गु	ऽ म्गु म रे	
सा ऽ	नि सा	रे म प रिध्र	ऽ नि प म	प नि सां	सां ऽ	
म्गु मं	रे सां	नि रे सां ऽ				

अंतरा

		म प निध् S	S नि सां नि
सां S सां सां	रें नि सां सां	मं गं मं रें सां	नि रें सां S
रें नि सां निध्	S नि प म	प सां S निध्	S नि प म
प मं गं S म	रे सा नि सा	नि सा रे म	प निध् S नि
प म प नि सां रें	सां मं रें सां नि सां		

* राग : बहार, ताल त्रिताल

आरोह : नि सा ग म प ग म नि ध नि सां

अवरोह : सां नि प म प ग म रे सा

अस्ताई

++ + - +
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १६ १६
	ध नि सां	नि सां रें सां नि प	म प ग म
नि ध नि सां S	S S नि ध	नि सां S नि प	म प मं गं S
ग म प म ग म	रे सा रे सा नि सा	म S म प	मं गं म प नि S
ध ध नि सां नि सां	रें सां रें गं रें सां रें		

अंतरा

गू म नि ध	नि सां ऽ सां		
नि सां नि सां रे सां	नि सां नि ध	ऽ ध नि सां	मंगू ऽ मंगू मं
रे सां ऽ रे	नि सां नि ध	ध धनि ऽ प	म प मंगू ऽ
गू म प मंगू म	रे सां रे सां नि सां	म ऽ म प	मंगू म पनि ऽ
ध धनि सां नि सां	रे सां रे गुरे सां रे		

राग : बहार, ताल त्रिताल

अस्ताई

++ + - +
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
रे	नि सां नि प	म प मंगू म	ऽ नि ध नि
सां ऽ ऽ रे	नि सां नि प	म प मंगू म	ऽ नि ध नि
सां ऽ नि प	म प मंगू ऽ मंगू म रे सां	ऽ नि सां सां	
म ऽ म प मंगू ऽ मंगू म	ऽ नि ध नि	सां रे सां नि	
सां मं रे सां	नि सां नि प	म प मंगू म	ऽ नि ध नि
सां ऽ ऽ			

अंतरा

रे सां नि सां	नि प म प	गू म नि ध	नि सां ऽ सां
सां मं रे सां	नि सां नि प	म प मंगू म	नि ध नि सां
नि प म प	मंगू ऽ ऽ मंगू	म रे सां ऽ	ऽ नि सां सां
म ऽ म प	मंगू म ऽ नि	ध नि सां रे	सां नि सां मं
रे सां ऽ			

राग : बहार; ताल झपताल : (मध्यलय)

अस्ताई

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
नि(सां)रें	सां नि	सांनि	ध नि	सां नि	प म	प ग्	म नि	ध नि	
सां ऽ	नि प	म प	ग् म	रे सां	ऽ नि	सां म	म प	ग् म	ऽ नि
ध नि	सांनि(सां)	रें सां	ऽ मं	ऽ रें	सांनि(सां)	रें सां	नि(सां)	नि ध	नि सां
नि प	म प	ग् म	नि ध	नि(सां)रें	सां नि	प म	प ग्	म नि	ध नि

* अंतरा

ऽ ग्	म नि	ध नि							
सां ऽ	सां ध	नि सां	मं ऽ	ग् रें	सां नि	सां रें	सां ऽ	नि सां	नि प
म प	ग् म	धनि(सां)रें	ग् रें	सा नि	सां नि	प म	प ग्	म नि	ध नि
सां ऽ									

राग : सोहोनी, ताल त्रिताल

आरोह : सा ग मं ध नि सां रें

अवरोह : सां नि ध मं ग रे सां

अस्ताई

++ + - +
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६	
			मं	ध नि सां रें
सां ऽ नि ध	मं धनि(सां)नि	ध मं ग मं	ग रे सां ऽ	
सां ग मं ध	नि सां रें सां	ऽ नि ध नि	सां मं गं रें	
सां नि सां रें	सां ऽ नि ध	मं ग ऽ		

अंतरा

		म ध म ध	सां ऽ सां नि
सां रूं सां रूं	निसां रूं सां नि ध	ध नि रूं गं	रूं मं ग रूं
सां नि सां रूं	सां ऽ नि ध	म धनि सां नि	ध मं ग ऽ
ऽ मं ग रूं	सां ऽ ध नि	सां मं ग रूं	सां नि सां ग
म ध नि सां	रूं सां ऽ नि	ध मं ग	

राग : वसंत, ताल त्रिताल

आरोह : सा ग म ध नि सां

अवरोह : सां नि ध प मं ग मं ग रूं सां ऽ नि सां म ऽ ग

अस्ताई

++ + - +
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
		सां नि ध (प)	ऽ मं ग मं
मं ग ऽ मं	गं रूं सां ऽ	सां मं ग रूं	सां ऽ सां ग
मं ध नि सां	रूं (सां) ऽ नि	धपं ऽ ध ध	नि सां मं गं
रूं सां ऽ (सां)	ऽ नि मं ध		

अंतरा

		ऽ ग मं ध	सां ऽ सां ऽ
ध नि सां मं	गं रूं सां ऽ	सां मं गं रूं	सां नि (सां) ऽ
नि धपं ऽ ध	धनि सां नि (प)	ऽ मं ग मं	मं ग ऽ मं
ग रूं सां ऽ	नि ऽ सां म	ऽ ग ऽ मं	ध नि सां रूं
सां नि ध सां	नि ध मं ध		

राग : दरबारीकानडा, ताल त्रिताल

आरोह : सा रे म् ग् ऽ म प नि ध् ऽ नि सां

अवरोह : सां ध् नि प म प ग् म रे सा

अस्ताई

++		+		-		+
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६			
						रे सा रे

म् ग् ऽ म प	नि म् ग् ऽ म	रे सा रे नि	सा रे सा रे
म् ग् ऽ म प	नि म् ग् ऽ म	रे सा रे नि	सा ऽ नि सा रे म
रे सा ऽ रे	नि सा नि ध् ऽ	नि ऽ प ऽ	म प नि ध् ऽ
नि सा ऽ रे	सा रे म् ग् ऽ	म प नि ध् ऽ	नि ऽ प ऽ
नि म प नि	म् ग् ऽ म रे	सा रे नि सा	

अंतरा

		म म प प	नि ध् नि ध् नि नि
सां ऽ सां सां	रें नि सां ऽ	मं रें सां रें	नि सां नि ध् ऽ
नि ऽ प ऽ	नि म प सां	म् ग् ऽ म	प नि म् ग् ऽ
ग् म प म् ग्	म् ग् ऽ म	रे सा रे नि	सा

वि. सू. म ह्या स्वरापेवजी, “प सां प सां” अशा पद्धतीने व्हायोलिन जुळवले असल्यास प हा, स्वर वाजवावा.

अंतरा

| नि ध् ऽ मं | ग् मं ऽ ध्
सां ऽ सां नि	सां रें सां ऽ	ध् नि सां रें	सां रें ग् रें सां
ऽ निसां रें सां नि	ध् ऽ मं ऽ	ध् नि सां नि ध्	ऽ मं ऽ ग्
ऽ मं रें ग्	रें ऽ सां ऽ		

राग : तोडी, ताल एकताल

अस्ताई

++   -   +   -   +   +
१ २	३ ४	५ ६	७ ८	९ १०	११ १२
				ध्रपं	मं ध्
सां ऽ	नि ध्	मं ग्	रें सां	ऽ नि	सां रें
नि ध्	ऽ नि	सां रें	ग् रें	ग् मं	ध् नि
सां रें ग्	रें नि	ध् मं	ग् रें	सां	

अंतरा

नि ध्	ऽ मं	ग् मं	ध् सां	नि सां	रें सां
नि ध्	निसां रें ग्	रें सां	ऽ नि	ध् मं	ऽ ध्
सां ऽ	नि ध्	मं ग्	ऽ मं	रें ग्	रें सां
नि ध् ऽ	नि सां	रें ग्	रें ग्	मं ध्	निसां रें ग्
रें नि	ऽ ध्	मं ग्	रें सां	ऽ	

अंतरा

ग म ध नि	सां ऽ सां ऽ		
नि सां ध नि	रेँ गुरें सां ऽ	रेँगं रेँगं मंगं रेँऽ	ऽ रेँगं रेँ सां
नि सां (गं) रेँसां	नि ध ऽ नि धप	मंग ऽ म ग	रे गू रे सा
नि सा			

राग : मालगुंजी, ताल त्रिताल

आरोह : सा ग म ध नि सां

अवरोह : सां नि ध प म ग रे ग म ऽ गू रे सा

अस्ताई

++   +   -   +
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
	म ग	रे सा ऽ रे	नि सा नि ध
नि सा ग ऽ	म ऽ म ध	प धनि ऽ धप	म ऽ म ध
नि सां ऽ नि	सां गं रेँ सां	ऽ रेँ नि सां	नि ध पध नि
ध प म प	म ऽ		

अंतरा

ग म ध नि	सां ऽ सां ऽ		
ऽ नि सां नि	सां गं रेँ सां	ऽ मंगं रेँ सां	ऽ रेँ नि सां
सां ऽ नि ध	पध नि ध प	म प म ऽ	म सां ऽ नि
ध प म प	म ऽ		

राग : मालगुंजी, ताल रूपक

अस्ताई

++				+		+	
१	२	३	४	५	६	७	
			रे गम	ग रे	सा रे	नि सा	
ग ऽ	म ऽ	ऽ ऽ	रे गम	ग रे	सा रे	नि सा	
ग ऽ	म ऽ	ध ऽ	म ऽ	धनि सां	ऽ सां	नि ध	
प धनि	ध प	म ग					

अंतरा

ग म	ध ग	ऽ म	ध नि	सां ऽ	नि रें	सां ऽ	
मं गं	रें सां	ऽ रें	नि सां	नि ध	सां नि	ध प	
म ग	रे ग	म ध	ग मग	रे सा	ऽ रे	नि सा	

राग : मारू बिहाग, ताल : त्रिताल

आरोह : नि सा ग मं प नि सां

अवरोह : सां नि ध प मं ग मं ग रे सा

सा म ऽ नि ऽ ध प मं ग मं ग रे सा

अस्ताई

++			+			-		+	
१	२	३	४	५	६	७	८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
			मं ग	रे सा	ऽ सुरे	गरे सा	नि ऽ	सा मं	प मं
प ऽ	पध	नि	ध प	मं ग	ऽ मं	ग रे	सा ऽ	सुरे	ऽ
सानि	ऽ प	नि	सा म	ऽ म	नि ऽ	ध प	ऽ ध	प मं	
ग ऽ									

राग : गौडसारंग, ताल त्रिताल

अस्ताई

++		+		-		+
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६			
		गम प	म ग रे सा	ऽ रे सा . ऽ		
ग रे म ऽ	ग ऽ रे ग म प	म ग रे सा	ऽ रे सा ऽ			
ग रे म ऽ	ग ऽ (सा) ऽ	म ग प ऽ	सां ऽ (प) ऽ			
म ग ऽ म	रे ग ऽ रे ग म प					

अंतरा

		मं प सां सां	सां रे सां ऽ		
गं रे सां रे	सां सां ध प	सां ऽ (प) ऽ	म ग ऽ म		
रे ग ऽ रे म ऽ ऽ ग	रे ग ऽ रे ग म प				

राग : छायानट, ताल त्रिताल

आरोह : सा रे ग म नि ध प ऽ सां

अवरोह : सां ध नि प ऽ रे ग म प म ग म रे सा

अस्ताई

++		+		-		+
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६			
		प सां प सां ध प	रे ग म प			
म ग म रे	सा रे सा ऽ	सा ऽ प सा	ऽ सा रे ग			
म (प) म ग	म रे सा ऽ					

अंतरा :

		प प सां सां	सां रें सां ऽ
सां ऽ सां रें	सां ध प ऽ	सां सां मं मं	रें रें सां सां
प रेग मप म	ग म रे सा		

राग : छायानट, ताल एकताल

अस्ताई

++	-		+	-		+		+		
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११ १२
						म	ग	रे	सा	ऽ सा
गरे	ऽ	रे	ग	म	प	म	ग	म	रे	सा ऽ
सा	म	म	रे	सा	ऽ	सा	रे	सा	ध	नि प
प	रे	ऽ	रे	ऽ	ग	म	नि	ध	प	ऽ प
परे	ऽ	रे	ग	म	प					

अंतरा

प प	सां ऽ	सां रें	सां रेगं	मं रें	सां रें
सां ऽ	ध नि	प ऽ	प रें	ऽ सां	ऽ सां
ध नि	प ऽ	प रे	ऽ गरे	ऽ ग	म प
म ग	म रे	सा रे	सा ऽ	गम पनि	सांरें सांऽ
रेग मप	मग म	रेसा निसा			

राग : छायाण्ट, ताल झपताल

अस्ताई

++   +   -   +
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
				परे	रेग	मप			
म	ग	(म ग म) मरे	साऽ	सारे	साऽ	साध	ऽनि	पऽ	
पसा	ऽसा	(ग रे ग रे) गम	निध	पऽ	(प)				

अंतरा

| पप | सांसां | सांरें | सांऽ | रेंगं | मंपं | मंमं | रेंसां | ऽसां | रेंसां |
 | सांध | पप | (ग रे ग रे) गम | निध | प | (प) | | |

* राग : छायाण्ट, ताल त्रिताल

अस्ताई

++   +   -   +
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६		
				म	रे सा ऽ सा
(ग रे) ऽ (ग रे) ग	ग म म प	म ग ऽ म	रे सा ऽ सा		
(ग रे) ऽ ऽ (ग रे)	ऽ ग म नि	ध प ऽ प	प सां ऽ रें		
सां ऽ ऽ सां	ऽ सां ध नि	प ऽ ऽ साप	ऽ प (प रे) ऽ		
रे ग ऽ ग	म ऽ म प	म ग ऽ			

राग : गौडमल्हार, ताल : त्रिताल (मध्यलय)

आरोह : सा ऽ रे ग म प म ऽ म प ध नि सां

अवरोह : सां ध नि प म ग रे ग रे सा

अस्ताई

++		+		-		+												
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६			
																	गग रेग मप	
म	ऽ	म	प	धनि	प	म	प	म	ग	रे	(सा)	ऽ	सा	रे	सा			
सा	ऽ	सा	ध	नि	प	ऽ	नि	ध	ऽ	नि	सा	रे	सा	ऽ	ग	रे		
ग	म	प	ध	प	म	ऽ	ग	प	म	ऽ	प	नि	ध	ऽ	नि	सां	रे	
सां	ऽ	सां	ध	नि	प	म	प	म	ग	रे	(सा)	ऽ						

अंतरा

					मं	मं	मं	प	ऽ	प	नि	ध	नि	ध				
नि	सां	ऽ	सां	ऽ	रे	सां	ऽ	रे	सां	मं	रे	सां	ऽ	सां	ऽ	रे		
सां	ऽ	सां	ध	नि	प	म	प	म	ग	रे	ग	म	प	नि	ध	नि	सां	
धनि	प	म	प	ध	प	म	प	म	ग	रे	(सा)	ऽ						

राग : गौडमल्हार, ताल त्रिताल

अस्ताई

++	+	-	+
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६			
			मरे प ऽ प
धनि सां ध प म प म ग रे सा ऽ मरे मरे प ऽ प			
धनि सां ध प म प म ग रे गम प ध प म प म ग रे			
ग रे सा ऽ रेग म प म ऽ प ध प म प नि ध सां रे			
सां ऽ सां सां ध नि प ध म प मग			

अंतरा

			म प नि ध ऽ नि
सां ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ सां रे सां सां रेगं मं गं रे गं रे			
सां रे सां ऽ ध प म प म ग म			

राग : मुलतानी, ताल त्रिताल

आरोह : नि सा ग् म प नि सां

अवरोह : सां नि ध् प म ग् रे सां

अस्ताई

++	+	-	+
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६			
			मं ग् रे सां नि सा ग् मं
प ऽ ऽ मं प ध् मं प ग् मं प नि सां ग् रे सां			
ऽ नि ध् प मं प मं ग्			

अंतरा :

सां नि धू प.	मं प ग् म		
प. नि ऽ नि	सां रूं सां ऽ	नि सां मं गूं	रूं सां ऽ नि
धू प मं प	धू प मं गूं		

राग : मुलतानी, ताल त्रिताल

अस्ताई

++ + - +
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
मं प	सां ऽ नि (प)	ऽ मं ग् मं	
(प) ऽ मं ग्	रूं सां मं प	सां ऽ नि (प)	ऽ मं ग् मं
(प) ऽ मं ग्	मं ग् रूं सां	ऽ नि सां ग्	रूं सां निसां ग्मं
पनि सांनि धूप मंग्	रूंसां निसां मं प		

अंतरा

मं प मं ग्	मं प सां ऽ		
ऽ नि सां मं	गूं रूं सां ऽ	ऽ नि सां गूं	रूं (सां) ऽ नि
सां रूं नि सां	नि धू प ऽ	धू मं प मं	ग् मं ग् ऽ
ग्मं पनि सांनि धूप	मंग् रूंसां		

राग : मुलतानी, ताल त्रिताल

अस्ताई

++		+		-		+
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६						
प ऽ मं ग् रे सा नि सा मं ग् रे सा ऽ मं ग् मं						
प ऽ ग् मं प नि सां ग् (सां) ऽ नि (प) ऽ मं ग् मं						
ग्मं प मं ग् रे सा नि सा						

अंतरा

		सां नि ध् प मं प मं ग् मं प
नि ऽ नि सां ऽ रे सां ऽ नि ऽ सां ग् रे सां ऽ रे		
नि सां नि ध् प धूप मं प मं ग् मं ग् ऽ मं प नि		
ध् प मं ग् रे सा नि सा		

राग : मधुवंती, गत ताल त्रिताल

आरोह : नि सा ग् मं प नि सां

अवरोह : सां नि ध प मं ग् रे सा

(अवरोहामध्ये कोमल निषाद लावण्याची पद्धत आहे)

अस्ताई

++		+		-		+
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६						
प ऽ मं प मं ग् ऽ मं ग् रे सा नि सा नि ध प						
नि सां ग् ऽ रे सा नि सा ग् मं प ग् मं प नि सां						
सां ऽ नि ध प मं प मं ग् रे सा						

अंतरा

		ग् मं प नि	सां ऽ सां ऽ
मं ग् रें सां	ऽ रेंनि सां नि	ध प मं प	मं ग् मं प
नि ऽ ध प	मं प मं ग्	रे सा	

राग : पूर्वी, ताल त्रिताल

आरोह अवरोह व प्रमुख अंग :

नि रें ग मं ध नि सां
 सां नि ध प मं ग ऽ मं रें ग ऽ रे सा
 नि रें ग म रें ग रें म ग

अस्ताई

++ + - +
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
		मं ग रें सा	ऽ नि ऽ रें
ग ऽ ऽ रें	गमं पध प ऽ	मं ग मं ध	नि ध प ऽ
ध प ऽ ध	मं प मं ग	ऽ मं रें ग	मं ध मं ग
ऽ मं रें ग	रें ग रें सा		

अंतरा

		मं ग मं ध	सां ऽ सां ऽ
नि ध नि रें	नि ध प ऽ	नि रें गं रें	गं रें सां ऽ
रें नि ऽ ध	नि ध ऽ प	मं ध नि रें	नि ध ऽ प
मं ग ऽ मं	रें ग रें सा		

राग : पूर्वी, ताल त्रिताल

अस्ताई

++				+				-				+			
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६

अंतरा

राग : पूर्वी, ताल एकताल

अस्ताई

++				+				-				+			+
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६

अंतरा

म म	ध सां	ऽ सां	सां ऽ	नि रूं	सां ऽ
नि ऽ	रूं गं	ऽ मं	रूं गं	रूं सां	ऽ सां
रूं नि	ध प	मं ध	नि नि	ध प	मं ग
रूं ग	मं ध	मं ग	मं रूं	ग रूं	सा ऽ

राग : पूरिया धनाश्री

आरोह अवरोह व प्रमुख अंग :

नि रूं ग ऽ मं रूं ग प ऽ मं ध सां
 रूं नि ध प मं ग ऽ मं रूं ग ऽ रूं सा

गत झपताल

१ २	३ ४ ५	६ ७	८ ९ १०	
(रूंसांनि) ऽ	रूं ग ग	मं रूं ग	गप प प	
(धपमं) ऽ	ध निरूं निधू	धनि धू	धनि धू	धनि धू प
पमं धनि	धू प प	साप प	पमं धू मंग	
(मरूं) ग	(मंधू) मं ग	(मरूं) ग	रूं सा सा	

अंतरा

म म	ध सां सां	सां सां	सां रूं सां
नि (रूंगं) (रूंगं) रूं सां	रूं निधू	धनि धू प	
म धनि	धनि रूं निधू	धनि धू	धनि धू प
पमं धनि	धू मं ग	मरूं ऽग	ऽरूं ऽसा ऽसा
निरूं गमं	धनि (रूंगं) (रूंसां)	निधू पमं	गमं रूंग रूंसा

राग : पूरियाधनाश्री, ताल त्रिताल

अस्ताई

++	+	-	+
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६			
			प म ध नि
(ध) नि ध प ऽ पम धप म ग रे ग रे सा नि ऽ रे ग			
रे ग म ध नि ध नि रे निऽ ऽध ऽऽ पऽ			

अंतरा

		म म ध सां नि रे सां ऽ
नि ऽ रेगं ऽरे ग रे सां ऽ रे नि ध प म म ध नि		
रे नि ऽ धप म ग ऽ म रे ग रे सा		

राग : हंसकिंकिणी, ताल त्रिताल

आरोह : नि सा ग म प नि सां

अवरोह : सां नि ध प म प म्गु ऽ रे सा

अस्ताई

++	+	-	+
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६			
			सा ग म प म्गु ऽ रे सा ऽ रे नि सा
ग ऽ म ऽ ग म प नि ध प ऽ म प नि सां म्गुं			
ऽ रे सां रे नि सां सां नि ध प मप ध प म प म			
प म ग् सा			

अंतरा

		म प नि ऽ	ऽ नि सां नि
सां ऽ सां ऽ	सां गूं रे सां	नि सां मंगूं ऽ	रे सां रे नि
सां ऽ सां नि	ध प म प	प नि ध प	मप ध प म
प म गूं सा			

राग : हंसकिंकिणी, ताल एकताल

अस्ताई

++ - + - +
१ २	३ ४	५ ६	७ ८	९ १०	११ १२
		सा ग	म प मंगूं मंगूं	रे सा	
रेसानि ऽ	सा ऽ	नि सा मंगूं ऽ	रे सा ऽ नि		
सा ग	म प	ऽ म पसांनि ऽ	ध प	ऽ म	
प धप	म प	म ग	म प मंगूं मंगूं	रे सा	

अंतरा

म प	ऽ प	नि नि	सां ऽ मंगूं ऽ	रे सां	
रेनि सां	नि ऽ	ध प	म प	ध प	म प
मंगूं ऽ	म प	ध प	म प	मंगूं मंगूं	रे सा

अंतरा

		म	प नि ऽ नि
सां ऽ सां ऽ	सां रें सां ऽ	नि (प) ऽ मं	प मरि ऽ मं
पनि सां रें सां ऽ	नि (प) मं प	म रे सा म	रे सा नि सा
नि ऽ			

राग : जोग, ताल त्रिताल

आरोह : सा ग म प नि सां

अवरोह : सां नि प म ग सा ग् ऽ सा

अस्ताई

++ + - +
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
		साग म ग् सा	ऽ नि सा ग
म ऽ ऽ ग	म प ग म	पनि सां नि प	म ग गम प
म ग साग म	सा ग् सा नि		

अंतरा

		ग म प नि	सां ऽ सां ऽ
प नि सां गं	मं ग् सां ऽ	सां गं मं ग् सां	नि प पनि सां
नि प म ग	गम प म ग		

राग : श्री, ताल त्रिताल

आरोह : सा रे म प नि सां

अवरोह : रे नि ध्र प ऽ प म ध्र म ग रे ऽ ग रे ऽ सा

अस्ताई

++		+		-		+	
						रे	म प नि सां
	रे	ऽ	नि ध्र		प म प रे		ग रे सा ऽ नि रे ऽ नि
	ध्र	प	प नि		रे ग रे सा		प ऽ रे ऽ रे म प ध्र
	ध्र	ऽ	म ग		रे ऽ रे ग		रे सा

अंतरा

					म प नि ऽ		सां ऽ सां ऽ
	रे	ऽ	ऽ रे		गं रे सां ऽ		पं ऽ रे ऽ रे गं रे सां
	नि	रे	ऽ नि		ध्र प म ध्र		ऽ म ग रे रे म प ध्र
	ध्र	ऽ	म ग		रे ऽ रे ग		रे सा ऽ

राग : श्री, ताल त्रिताल

अस्ताई

++		+		-		+														
	१	२	३	४		५	६	७	८		९	१०	११	१२		१३	१४	१५	१६	
																रे	म	प	ध्र	
	म	ग	रे	ऽ		प	ऽ	रे	ऽ		ग	रे	ऽ	सा		रे	नि	ध्र	प	
	ऽ	नि	सा	रे		प	ऽ	रे	ऽ		ग	रे	ऽ	सा						

राग : श्री, ताल त्रिताल

अस्ताई

++				+				-				+			
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६

अंतरा

राग : मारवा, ताल त्रिताल

अस्ताई

आरोह : नि रे ग म ध नि सां

अवरोह : नि रे नि ध म ध स म ग रे ग स रे स सा

++				+				-				+			
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६

राग : शिञ्जोटी, ताल त्रिताल

आरोह : सा रे म प ध सां

अवरोह : सां नि ध प म ऽ प म ग ऽ रे सा ऽ नि ऽ ऽ धप ध सा

अस्ताई

++		+		-		+
१	२	३	४	५	६	७
१	१०	११	१२	१३	१४	१५

अंतरा

राग : मेघ, ताल त्रिताल

आरोह, अवरोह व प्रमुख अंग :

सा रे नि सा ऽ नि रे ऽ सा रे म^१ग^२ ऽ म रे ऽ सा;
प म रे सा; सां नि प म रे सां; रे नि सा नि रे ऽ

अस्ताई

++		+		-		+
१	२	३	४	५	६	७
१	१०	११	१२	१३	१४	१५

अंतरा

			म प नि
सां ऽ सां ऽ	सां नि प म	रे सा रे नि	सा म प नि
सां ऽ रे सां	रे मं ऽ मं	रे सां ऽ रे	नि सां प नि
प रे ऽ रे	सां नि प म	रे सा रे नि	सा प नि प

वि. सू.—“प सा प सां” असें व्हायोलिन जुळविलें असल्यास “म” हा स्वर उपलब्ध नसल्यामुळें त्याबद्दल “प” हा स्वर वाजवावा.

राग : भट्टियार, ताल त्रिताल

आरोह : सा म प ध प म ऽ ग ऽ मं ध सां
 अवरोह : रे नि ध प म ऽ प ग रे सा ऽ

अस्ताई

++ + - +
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६
		सा ध प ध नि	
नि ध प ध	प म प ग	रे सा ऽ ग	रे सा म ऽ
म प ध नि	ध प म प	ग रे सा ऽ	ग ऽ मं ध
सां ऽ सां ऽ	नि रे सां ऽ	रे नि ध प	ऽ प ध नि
रे नि ध प	ऽ ध नि ध	प ऽ ध प	ऽ म ऽ म
नि ऽ ध प	म प ग प	ग रे सा	

अंतरा

		ग ऽ मं ध	सां ऽ सां ऽ
नि रे गं रे	गं रे सां ऽ	पं गं ऽ रे	सां ऽ नि रे
गं रे सां ऽ	रे नि ध प	ऽ प ध नि	रे नि ध प
ऽ ध नि ध	प ऽ म प	ग रे सा	

राग : भटियार, ताल त्रिताल

अस्ताई

++				+				-					+
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
												सा	ध
म	ऽ	ऽ	म	प	ऽ	प	ग	रे	सा	ऽ	रे	सा	नि
सा	ऽ	सा	म	प	ध	नि	ध	प	ऽ	ध	प	म	ऽ
मं	ध	सां	ऽ	रे	नि	ध	प	ध	नि	ध	प	ध	प
ध	नि	ध	प	म	प	प	ग	रे	सा	ऽ			

अंतरा

												ग	ऽ
												मं	ध
सां	ऽ	नि	ऽ	रे	गं	रे	सां	ऽ	रे	नि	ध	प	ऽ
नि	ध	प	ऽ	म	प	ग	ऽ	रे	सा	ऽ			

राग : परज, ताल त्रिताल -

आरोह : सा ग ऽ मं ध्र नि ऽ सां रे सां

अवरोह : ध्र सां नि ध्र प ऽ मंग म ग ऽ मं ग रे सा

अस्ताई

++				+				-					+
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
												ऽ	ध्र
नि	ऽ	सां	नि	सां	रे	सां	ऽ	ध्र	सां	नि	ध्र	प	मं
नि	ध्र	प	ध्र	मं	प	मंग	म	ग	ऽ	ऽ	मं	ग	रे
सा	ग	ऽ	मं	ध्र	नि	ऽ	सां	रे	सां	नि	ध्र	प	

राग : गारा कानडा, ताल त्रिताल

चलन : रे सा नि ध नि ऽ सा; नि सा रे ग म प ऽ म नि ध प ऽ
 म ऽ प ध नि ऽ सां; सां नि ध प ऽ म म म ऽ रे ग् ऽ सा रे ऽ
 प ऽ ऽ म ग म ऽ रे ग् ऽ सा रे ऽ म म ग रे ग् ऽ रे सा रे ऽ सा

अस्ताई

++		+		-		+
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६						
. . . . प म प ग म रे ग् सा						
<u>रे</u> <u>म</u> <u>ग</u> <u>रे</u> सा नि ध नि सा ऽ नि ध नि प ध नि सा						
ऽ ध नि रे ग् <u>रे</u> सा रे ग्						

अंतरा

. . . . म प ध नि ऽ सां ऽ सां					
नि ध प <u>म</u> म <u>रे</u> सा रे सा नि ध नि ध प म ध					
प ऽ <u>म</u> म रे ग् सा रे					

राग : सुधराई; ताल त्रिताल

आरोह : नि सा रे ग म रे प म नि प सां

अवरोह : सां प नि प म प ग म रे सां

अस्ताई

++		-		+		+
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६						
				नि सा	रे ग म रे	
प ऽ ऽ ऽ म प ग म रे सा नि सा रे ग म रे						
प ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ प म नि ऽ प म प निसां रे सां						
ऽ रे नि सां प नि ऽ प म प म्गु ऽ म नि ऽ प						
म प म्गु ऽ म्गु म रे सा नि सा						

अंतरा

				म प नि प	सां ऽ सां ऽ	
रे नि सां प नि प सां ऽ म्गु म रे सां नि रे ऽ सां						
ऽ रे नि सां प नि ऽ प म प म्गु ऽ म नि ऽ प						
म प म्गु ऽ म्गु म रे सा नि सा						

राग : देसी, ताल त्रिताल

आरोह : सा रे मप ध्र प म प सां

अवरोह : नि सां ऽ प ऽ ध्र प म प म ग्रे ग्रे सा रे ऽ ऽ सा

अस्ताई

++		+		-		+	
१	२	३	४	५	६	७	८
				९	१०	११	१२
				१३	१४	१५	१६
				रे	म	प	ध्र
				प	म	प	मगु
				रे	ग्रे	रे	सा
				रे	नि	सा	सा
				सा	ऽ	ऽ	प
				म	म	प	प
				सा	ऽ	सा	सा
				रे	ग्रे	रे	सा
				रे	नि	सा	सा
				रे	म	प	ध्र
				प	ऽ	प	रें
				ऽ	सां	नि	सां
				ऽ	प	मप	ध्र
				प	म	प	मगु
				रे	ग्रे	रे	सा
				रे	नि	सा	सा

अंतरा

				म	म	प	प
				सां	ऽ	सां	सा
				रें	ग्रे	रें	सां
				रें	नि	सां	ऽ
				सां	ऽ	प	निध्र
				ऽ	प	म	प
				मगु	रे	ऽ	रे
				ऽ	ग्रे	रे	सा
				रे	नि	सा	सा
				प	ध्र	प	सा
				ऽ	सा	नि	सा
				रे	ग्रे	रे	सा
				रे	नि	सा	सा
				रे	म	प	निध्र
				ऽ	प	प	रें
				ऽ	सां	नि	सां
				ऽ	प	प	निध्र
				ऽ	प	म	प
				मगु	रे	रे	म
				प	निध्र	ऽ	प
				म	प	मगु	रे
				रे	ग्रे	रे	सा
				रे	नि	सा	सा

टीप : “प सा प सा” अशा तारा जुळवल्या असल्यास,

“म” हा सुर उपलब्ध नाही म्हणून त्या आठ मात्रांचे नोटेशन.

| सा ऽ ऽ ऽ ऽ | प ऽ ऽ ऽ ऽ | असे वाजवावे.

राग : हिंडोल, ताल त्रिताल

आरोह : सा ग मं ध सां

अवरोह : सां ध मं ग सा

अस्ताई

++		+		-		+
१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६			
		ऽ सां ऽ ध	मं ग मं ध			
सां ऽ ध मं	ग मं ग सा	ऽ सा ग मं	ग ऽ सा सा			
सा ध सा ग	मं ध मं ग	मं ध सां गं	ऽ सां ध सां			
मं ध सां ध	मं ग मं ग	सा				

अंतरा

		मं मं ग मं	मं ध मं ध
सां ऽ सां ऽ	गं ऽ सां ऽ	सां गं मं गं	ऽ सां ध सां
मं ध सां ध	मं ध मं सां	ऽ ध मं ग	मं ग ऽ सा
सा ध सा ग	मं ध मं ग	मं ध सां गं	ऽ सां ध सां
मं ध सां ध	मं ग मं ग	सा	

राग : मांड (जिल्हा), ताल केरवा

अस्ताई

++	+	-	+	++	+	-	+
१	२	३	४	५	६	७	८
						ग	म
पध निषां ऽ ध		नि रें सां ऽ		निध प धनि धप		गम गरे सारे ऽ	
ग प धनि सांनि		धनि धप मध पम		गम गरे सा रे		सा ऽ ऽ ऽ	
सानि धनि सा ऽ		गरे सारे ग ऽ		ग प धनि धप		मग रेसा रे ऽ	
ग प धनि सांनि		धनि धप मध पम		गम गरे सा रे		सा ऽ ग म	

अंतरा

ऽ गम	प प	प ऽ	प ध	पध निषां (ध) ऽप	ग म प ऽ
ऽ पध	निषां सां	सां ऽ	सां रें	निषां निध पनि धप	ग म प ऽ
ऽ प	ऽ ध	म ऽ	म प	गम गरे सा रे	(ग) ऽ (ऽ) ऽ
ग प धनि धप	गम गरे सा रे	गम गरे सा रे	सा ऽ ग म		

टीप : कमी मात्रेचा ताल असल्यामुळे तालाची दोन आवर्तने एकापुढे एक प्रत्येक ओळीमध्ये वेतली आहेत. ती एकामागून एक अशी समजावी. मांड हा “जिल्हा” राग असून त्याला निश्चित कायदा नसल्यामुळे आरोह अवरोह देण्याचे टाळले आहे.

फुंकणीने मारले

.....वडील स्वभावाने तापट आणि मी उनाड. शाळा सोडल्यामुळे अभ्यासाचा विषयच नव्हता. तेव्हा गाणे झाले की मी उनाडायला जायचा. मग संध्याकाळी कोणाची तरी तक्रार यायची....मग मला वडील तांब्याची एक फुंकणी होती तिने मारायचे. वडील म्हणजे जमदग्नीचा अवतार. असा सारखा मार खाऊन मला वडिलांची भयंकर भीती वाटायला लागली. आणि मी मनात असे ठरवले की आता घरातून पळून जावे.....

पण शेवटी सुखाची फुंकर

.....त्यानंतर दोनच दिवसांनी माझ्या वडिलांचा ग्वाल्हेरला कार्यक्रम होता. ते जे ग्वाल्हेर स्टेशनवर उतरले तोच त्यांना स्टेशनवर उतरून घ्यायला जी मंडळी आली होती त्यांनी सांगितले, “बुवा आपले चिरंजीव दोन दिवसांपूर्वी आले होते आणि असे उत्तम गायले की काय सांगावे!”— तसेच गावात गेल्यावर पुन्हा सर्व लोक आणि ऐकायला आलेले गवई लोक सांगू लागले की “तुमचे चिरंजीव अप्रतिम गाऊन गेले” बाबांना तो आनंद आपल्या अंतःकरणात सामावता येईना, म्हणून बाबांनी मला एक कार्ड पाठविले. ते कार्ड आजपर्यंत जपून ठेवले आहे. त्यात त्यांनी लिहिले आहे : “मी ग्वाल्हेरला येताक्षणीच तुझी सर्व गायकांनी हृदयापासून तारीफ केली. ती ऐकून धन्य झालो....मी तुला शिकविले त्याचे चीज झाले”.....